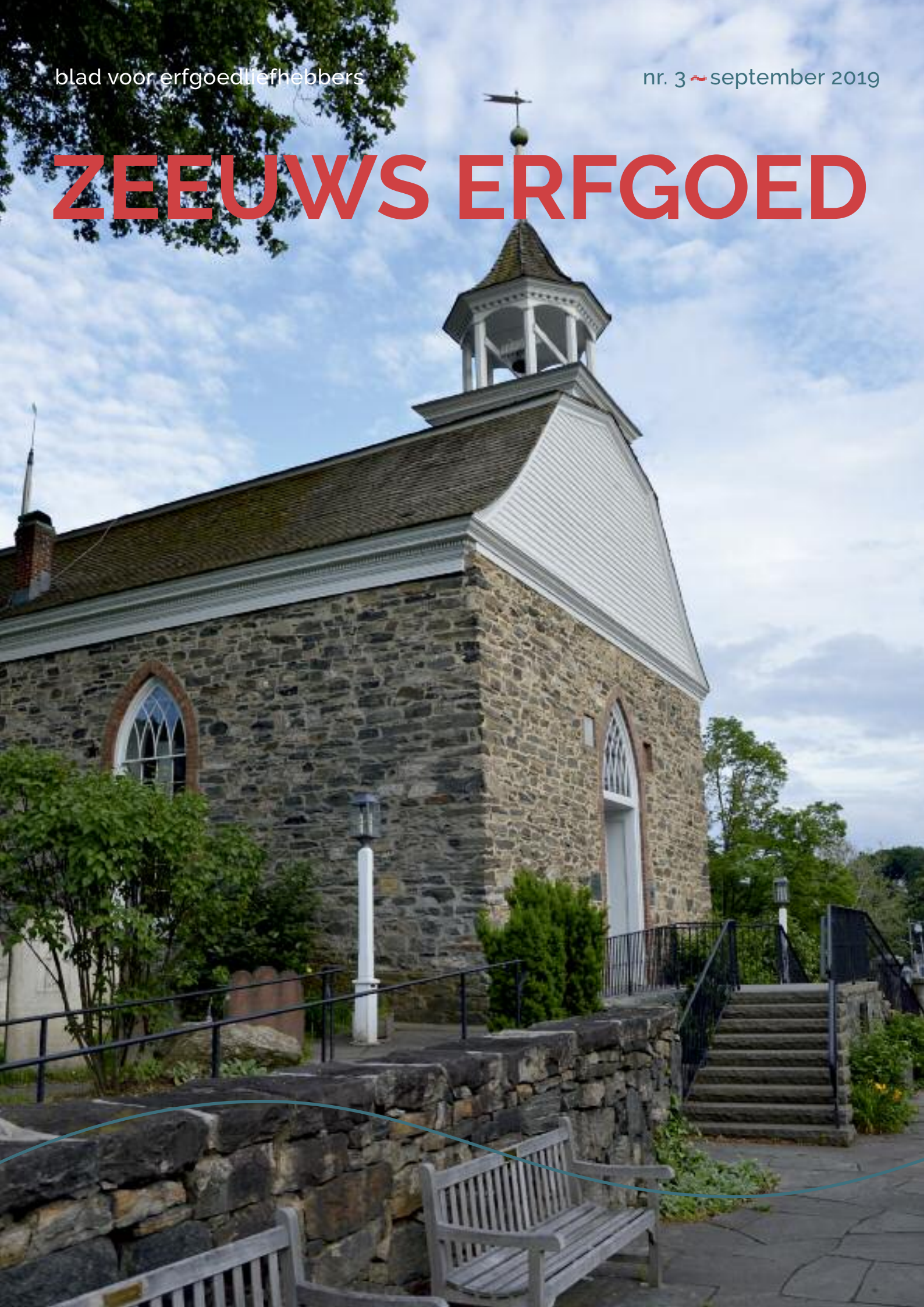

blad voor erfgoedliefhebbers

nr. 3 september 2019

ZEEUWS ERFGOED

INHOUD

- 4 Guiliam Bertholf, 'reizende apostel' van de piëtistische geest
- 8 Open Monumentendag bij Erfgoed Zeeland
- 9 Zeeuwse erfgoedlijnen
- 12 Monumenten van het Zeeuwse Slavernijverleden
- 15 Slag om de Schelde Hulp van het verzet
- 16 Trots op mijn monument Lang, smal en donker: een pandje met kansen
- 20 Eerste MBO-leerlingen geslaagd voor keuzemodule Basis Restauratie
- 21 Een eiland in de frontlinie '44-'45 Het laatste oorlogsjaar van Schouwen-Duiveland
- 24 Spreken West-Zeeuws-Vlaamse scholieren nog dialect
- 26 Archeologisch nieuws Onderzoeksresultaten opgraving Oud-Rilland
- 29 ERFGOEDallerlei
- 32 MOnuMENTaal

COLOFON

Zeeuws Erfgoed - blad voor erfgoedliefhebbers is een uitgave van Erfgoed Zeeland en verschijnt vier keer per jaar (ISSN 1570-5005). Erfgoed Zeeland is het centrale aanspreekpunt voor het erfgoed in Zeeland. De activiteiten van Erfgoed Zeeland worden onder andere mogelijk gemaakt door de Provincie Zeeland.

Redactie Erfgoed Zeeland

Illustraties Erfgoed Zeeland, tenzij anders vermeld

Looierssingel 2 +31 (0)118 670 870
Postbus 49 info@erfgoedzeeland.nl
4330 AA Middelburg www.erfgoedzeeland.nl

Volg ons

Steun ons Erfgoed Zeeland staat voor het beschermen, benutten en beleven van erfgoed. Samen met de vele andere erfgoedorganisaties in Zeeland richten wij ons op een goed functionerende erfgoedzorg. Dit met de steun van onze donateurs. Donateur worden kan al voor 17,50 euro per jaar. Meer weten? Kijk op erfgoedzeeland.nl/steun-ons.

Reacties en ledenadministratie Reacties en wijzigingen graag digitaal via zeeuws erfgoed@erfgoedzeeland.nl of via de postbus.

Opmaak decreet | **Druk** Meulenberg Media, Middelburg

Auteursrecht Het auteursrecht van *Zeeuws Erfgoed* (gehele uitgave) berust bij Erfgoed Zeeland; van externe bijdragen bij de auteurs. Gehele of gedeeltelijke overname of publicatie van artikelen is uitsluitend toegestaan met bronvermelding na toestemming van Erfgoed Zeeland en de rechthebbende(n). Erfgoed Zeeland streeft er met de uiterste zorgvuldigheid naar om voorafgaand aan het moment van publicatie contact op te nemen met de rechthebbende(n). Mochten personen of instanties als rechthebbende(n) alsnog niet benaderd zijn, dan kunnen zij hiervoor contact opnemen met de redactie. Erfgoed Zeeland kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor door derden aangeleverd beeldmateriaal waarop auteursrecht berust.

Aan dit nummer droegen bij John Akkermans, Jeanine Dekker, Robert van Dierendonck, Marinus van Dintel, Johan Francke, Coert van Spall, Hans Jongepier, Marijn van de Glind, David Koren, Wim Scholten, Veronique De Tier, Truus Trimpe Burger-Mekking, Carla Rus en Romy van Voren

Foto omslag De Dutch Reformed Church van Sleepy Hollow, in de staat New York. Gebouwd aan het einde van de zeventiende eeuw, is het de op één na oudste kerk in deze Amerikaanse staat. De uit Sluis afkomstige Guiliam Bertholf verrichtte rond 1700 voor de plaatselijke gereformeerde gemeente diverse pastorale taken. Hij liet zich hiertoe regelmatig overroepen vanuit New Jersey - waar zijn eigen kerkelijke gemeenten Acquackanonk en Hackensack zich bevonden - naar de andere kant van de Tappan Zee, een merendeels vijf kilometer natuurlijke verbreding van de Hudsonrivier.

De dynamiek van de Zeeuwse delta zorgde ervoor dat de grens tussen land en water voortdurend veranderde. Land werd gewonnen en land ging verloren. De meer dan 120 verdrinken nederzettingen herinneren daar nog aan. Ze zijn iconisch voor Zeeland.

Het is bekend waar die nederzettingen zo ongeveer liggen, maar lang niet allemaal zijn ze ook echt onderzocht. Dat is jammer maar begrijpelijk, want om archeologisch onderzoek te doen moet er sprake zijn van een bedreiging, bijvoorbeeld door een ruimtelijke ontwikkeling op die plek. Als dat niet het geval is, dan wordt er niet gegraven en blijft het archeologische erfgoed veilig bewaard in onberoerde grond. Zo is dat in de Erfgoedwet geregeld.

Door getijdenwerking kan het gebeuren dat resten van verdrinken nederzettingen in buitendijks gebied aan de oppervlakte komen te liggen en dan is alertheid op zijn plaats. De kans is namelijk groot dat die resten eroderen en wegspoelen. Ik zag dat op 18 juni tijdens een excursie die Erfgoed Zeeland samen met het OosterscheldeMuseum organiseerde naar het verdrinken dorp Tolsende, even ten oosten van Yerseke. Het dorp verdrank door de stormvloed van 1530 en 1532, evenals het vlakbij gelegen dorp Nieuwlande. De funderingsresten van een tiental gebouwen en de kerktoren waren duidelijk zichtbaar in het slik. De conclusie van onze archeologen en gidsen was echter wel

dat er in de afgelopen jaren heel veel geërodeerd is en dat die erosie snel toeneemt. Hier is er geen sprake van een ruimtelijke ontwikkeling, maar is er wel voldoende aanleiding voor archeologisch onderzoek om de nog aanwezige sporen van Tolsende te documenteren en om na te denken over beschermingsmogelijkheden.

Erfgoed Zeeland deed recent nog onderzoek op de slikken bij Rilland, waar resten van de omgeving van het verdrinken Oud-Rilland zichtbaar zijn. Ook Oud-Rilland verdrank door de stormvloed van 1530 en 1532. De onderzoeksresultaten leest u verderop in *Zeeuws Erfgoed*.

In de afgelopen jaren heeft Erfgoed Zeeland veel kennis en informatie over de verdrinken nederzettingen verzameld en verschillende publieksgerichte activiteiten georganiseerd. Momenteel kijken we, samen met de Provincie en andere partijen, hoe dit voor Zeeland iconische erfgoed in de komende jaren nog beter voor het voetlicht kan worden gebracht.

Wim Scholten, directeur

Afbeelding

Het is een van de weinige voorbeelden van romano-gotiek in Zeeland. Kijk maar naar de rondboogvensters met kraalprofielen en de geprofileerde lijsten. Dit is de voormalige kapel van Hof ter Zande. Rond 1250 door de Cisterciënzers gebouwd, in 1574 door de Watergeuzen vernield, in de jaren 1609-1614 door de monniken herbouwd en in 1648 als protestantse kerk in gebruik genomen. In de Tweede Wereldoorlog was het onderduikadres voor Engelse piloten. Op het doopvont staat: "To the glory of God". Wat een gebouw, wat een verhaal!

Guiliam Bertholf, 'reizende apostel' van de piëtistische geest

Afbeelding

De begraafplaats van de Dutch Reformed Church in Bergen (huidige Jersey City). Guiliam Bertholf bezocht als voorganger regelmatig de plaatselijke gereformeerde gemeente.

Gedreven was hij. En geliefd onder zijn gemeenteleden. Hoewel zijn piëtisme aanvankelijk leidde tot enige controverse met de gereformeerde dominees in New York, werd de uit Sluis afkomstige Guiliam Bertholf rond 1700 stichter van diverse gereformeerde gemeenten in de Amerikaanse staten New Jersey en New York.

Krappe arbeidsmarkt

De Nederduitse Gereformeerde Kerk in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was in het begin van de zeventiende eeuw een jonge, sterk groeiende geloofsgemeenschap. Deze groei ging niet vanzelf, als gevolg van de aanwezigheid van rivaliserende geloofsgemeenschappen - waaronder katholieken, doopsgezinden, lutheranen en joden - en de terughoudendheid van de bevolking om toe te treden tot de publieke kerk. Daarbij was er sprake van veel uiterlijke rechtzinnigheid; zo kon men een bevoorrechte maatschappelijke positie alleen verkrijgen door lidmaatschap van de gereformeerde kerk. Dit was een doorn in het oog van aanhangers van de Nadere Reformatie, een breed gedragen vernieuwingsbeweging binnen de gereformeerde kerk die zich naast de leer ook richtte op het leven, een vrome, stichtelijke levenswandel van de gelovigen. Predikanten als Jacobus Koelman probeerden juist de ware kerk in de Republiek

te vestigen door de overheid te vragen wetten te maken die in overeenstemming waren met de gereformeerde leer en die deze ook beschermden. Ook in Zeeland probeerden bestuurders het openbare leven te confessionaliseren en daarmee een calvinistische identiteit te geven, onder andere door het toestaan van slechts één religie, het uitbreiden van de kerkelijke infrastructuur, het doorvoeren van de gereformeerde leer in het onderwijs en het opleiden van predikanten.

Hoewel de opbouw van de gereformeerde gemeenten in Zeeland - zoals overigens in grote delen van de Republiek - in de zeventiende eeuw een vlucht nam, was de aanwas van gereformeerde aspirant-predikanten dermate groot dat het voor veel predikanten moeilijk was om een eigen kerkelijke gemeente te kunnen dienen. Het aangaan van een betrekking in een van de overzeese gebiedsdelen was een manier om dit alsnog te kunnen realiseren. Niet alle

aspirant-predikanten waren echter bereid de Republiek te verlaten om de gereformeerde kerk in verafgelegen gebieden te dienen. Meestal waren het jonge, nog vrijgezelle predikanten, die hiervoor opteerden. Zij zagen een overzeese dienstbetrekking vaak als aantrekkelijk alternatief voor de krappe arbeidsmarkt in de Republiek en een goede mogelijkheid om meer van de wereld te zien.

Nieuwe start in Nieuw-Nederland

Guiliam Bertholf (1656-1726) was noch geschoold predikant noch vrijgezel. Toch maakte hij met zijn jonge gezin in 1684 de oversteek naar de Nieuwe Wereld, om zich in te zetten voor de recent gevormde gereformeerde gemeenten aldaar. Als zevende kind van de Sluise kuiper en wijnhandelaar Crijn Bertholf en de Rotterdamse regentendochter Sara Guiliamse van Coperen werd Guiliam al jong beïnvloed door het gedachtegoed van de Nadere Reformatie, waarvan Sluis in het midden van de zeventiende eeuw een van de centra was. Bekende gereformeerde dominees uit deze West-Zeeuws-Vlaamse stad waren onder andere Jodocus van Lodenstein en Jacobus Koelman, die vanwege zijn werkzaamheden binnen de Nadere Reformatie naamgever van deze stroming werd ('Koelmanist'). Guiliams vader was actief in het kerkelijk leven en

Guiliam zelf kreeg van jongs af aan (gereformeerd) onderwijs aangeboden. In 1676 trouwde Guiliam met Martijntje Hendriks. Ze vestigden zich in Sluis, waar een jaar later hun eerste van uiteindelijk acht kinderen werd geboren. In 1679 kocht Guiliam er een bakkerij en in 1681 werd hij ouderling van de plaatselijke gereformeerde kerk. Toch besloot het jonge gezin korte tijd later Sluis te verlaten om een nieuw leven op te bouwen in het voormalige Nieuw-Nederland, waarvan de inwoners bij het Verdrag van Westminster in februari 1674 definitief onderdanen waren geworden van het Britse Rijk.

De reden voor Guiliam Bertholf om zijn leven in Sluis te verruilen voor een onzeker bestaan in een verafgelegen en grotendeels nog onontgonnen voormalig Nederlandse kolonie zal zeker samenhangen met zijn gedrevenheid om als lekenprediker bij te dragen aan het gereformeerde missiewerk 'in den verre'. De keuze specifiek voor de voormalige Nederlandse kolonie Nieuw-Nederland zal zijn ingegeven door enkele (Zeeuwse) contactpersonen die daar werkten of connecties hadden, zoals schoolmeester en voorzanger Isaac Seloivre uit Schoondijke en de eerder genoemde Utrechtse theoloog Jacobus Koelman, voormalig predikant in Sluis. In de zomer van 1684 arriveerde het gezin in New York, om korte tijd later door te reizen naar het oosten van New Jersey, gelegen aan de linker oever van de Hudsonrivier tegenover Manhattan. Hier, in de kernen Acquackanonk (huidige Passaic) en Hackensack werd hij schoolmeester en tevens, door afwezigheid van een dominee, voorlezer en voorzanger in de desbetreffende gereformeerde gemeenten.

Bevlogen 'rusteloze Koelmanist'

Zoals waarschijnlijk ook voor Guiliam gold, hadden veel lekenpredikers en predikanten sterke ambities om een of meerdere kerkelijke gemeenten in de (voormalige) koloniën te leiden. De gereformeerde gemeente 'in den verre' was echter jong en kwetsbaar; een missie kon gemakkelijk mislukken, zeker als een voorlezer of predikant terechtkwam in een politiek en/of kerkelijk wespennest. Daarbij was Guiliam een kind van de Nadere Reformatie, waarvan het intens piëtisme door het gereformeerd establishment in de Republiek veelal gezien werd als ontwrichtend. De classis (regionale kerkvergadering) van Amsterdam, die zich ontfermde over het wel en wee van de gereformeerde gemeenten in de (voormalige) koloniën en dus ook over Nieuw-Nederland, stond gereserveerd tegenover de piëtistische praktijken van deze 'puriteinen', die

Afbeelding
Overzichtskaat van voormalig Nieuw-Amsterdam en directe omgeving, gelegen in de huidige staten New Jersey (oranje) en New York (groen).

zich onder andere door eigen aanvullende gebeden en kritiek op de gehanteerde liturgie van de publieke kerk distantieerden. De door de classis van Amsterdam naar Nieuw-Nederland uitgestuurde dominees kwamen echter in een spagaat terecht, aangezien veel nieuwe en snel groeiende gereformeerde gemeenten aldaar naarstig op zoek waren naar voorgangers en meer en meer gemeenten zich beklagden over de geringe bezoekfrequentie van de in Nieuw-Nederland aanwezige dominees.

Ook de komst en de werkzaamheden van Guiliam Bertholf in Nieuw-Nederland bleven niet ongemerkt voor de classis van Amsterdam; regelmatig waarschuwden de zittende dominees de classis van Amsterdam voor deze bevlogen, maar tevens 'rusteloze Koelmanist' die met zijn 'schismatische humor' verdeeldheid binnen de gereformeerde kerk van Nieuw-Nederland zou teweegbrengen. Intussen omarmden de gemeenteleden van de in 1686 gestichte gereformeerde kerken van Acquackanonk en Hackensack Guiliam als hun voorganger. Hij werd er schoolmeester, las preken (voorlezer) en leidde het zingen tijdens de kerkdiensten (voorzanger); semi-pastorale taken, die Guiliam eveneens gedeeltelijk en op parttime basis in de jaren 1690-1691 uitvoerde in de gereformeerde kerk van (Nieuw-)Haarlem, op Manhattan. In deze jaren beseftte hij vermoedelijk dat het aan hem zelf was om het probleem van het tekort aan voorgangers - en daarmee het uitvoeren van de (semi-) pastorale taken - te helpen oplossen. Een probleem, dat overigens werd vergroot door de vervreemding van enkele gereformeerde gemeenten van de zittende dominees in Nieuw-Nederland.

Benoemd tot predikant en leraar

In het voorjaar van 1693 spraken de gereformeerde gemeenten van Acquackanonk en Hackensack de nadrukkelijke wens uit dat Guiliam Bertholf als hun predikant zou worden aangesteld. Hiertoekenden 57 gemeenteleden, waaronder twee ouderlingen en twee diakenen een petitie gericht aan een niet nader genoemd orgaan, waarin werd opgeroepen aan Guiliam Bertholf meer kerkelijke bevoegdheden te verlenen, zodat 'Christus' Koninkrijk zich mag uitbreiden tot in de verste hoeken van de aarde'. In de petitie werden de aanbevelingen van beide gemeenten nader toegelicht en de hoop uitgesproken dat Guiliam heugelijk naar hen zou terugkeren met de 'verlening van een rechtmatige roeping'. Met dit document in handen scheepte Guiliam korte tijd later in voor de transatlantische oversteek naar de

Republiek. Aldaar omzeilde hij wijselijk de anti-Koelmanistische classis van Amsterdam, door juist bij de classis van Walcheren het verzoek van de gereformeerde gemeenten van Acquackanonk en Hackensack neer te leggen. Na een geslaagde proef van bekwaamheid in september 1693, bestaande uit het houden van een preek en het afleggen van een examen, willigde de classis van Walcheren het verzoek in om Guiliam aan te stellen als predikant en leraar van beide gemeenten.

Op 24 februari 1694 zette Guiliam Bertholf, intussen in het bezit van het felbegeerde certificaat, weer voet op Amerikaanse bodem. Kort hierop schreef hij een brief aan zijn 'moederkerk' in Sluis. Hierin verwoordde hij het schrille contrast tussen de warme ontvangst door zijn gemeente leden enerzijds en de haat en laster van de New Yorkse dominees aan zijn adres anderzijds. Deze laatsten probeerden Guiliams benoeming te dwarsbomen, vooral door de classis van Amsterdam over de in hun ogen onrechtmatige benoeming te informeren en hen te overtuigen hiertegen actie te ondernemen om onrust en ongewenste ontwikkelingen tegen te gaan. Voor Guiliam was de steun van zijn gemeenteleden én van God voldoende om zijn werk voort te zetten. Toch probeerde hij zoveel mogelijk de kou uit de lucht te halen, onder andere door dominee Henricus Selijns op te zoeken en hem ervan te overtuigen zijn verzet op te geven en samen op te trekken in het belang van de eigen gereformeerde gemeente(n). Al gauw zag Selijns in, dat bij een uitblijven van een nationale synode, het menings-

Afbeelding

Met de steun en leiding van de classis in Amsterdam groeide de Gereformeerde Kerk in voormalig Nieuw-Nederland gestaag. Een van de nieuwe gemeentes aan het begin van de achttiende eeuw was die van Claverack (1716), in Upstate New York.

verschil tussen de classis van Amsterdam en de classis van Walcheren onopgelost zou blijven en beschouwde hij Guiliams benoeming als een fait accompli.

Nieuwe gereformeerde gemeenten

In de volgende jaren richtte de bevlogen en energieke Guiliam Bertholf zijn pijlen volop op het uitbreiden van de bestaande en het stichten van nieuwe gereformeerde gemeenten in Nieuw-Nederland. Terwijl hij trouw bleef aan zijn eigen gemeenten Acquackanonk en Hackensack, stichtte hij in 1695 een nieuwe gemeente in Tappan en verrichtte hij na de dood van dominee Van Varick (1694) parttime pastorale diensten op Staten Island en Long Island. Hiervoor werd hij nog in hetzelfde jaar door de classis van Walcheren geprezen. Opvallend genoeg is over de navolgende drie decennia weinig bekend over de handel en wandel van Guiliam en zijn gezin. Duidelijk is wel dat de kloof met Selijns spoedig gedicht was; in een brief aan de classis van Amsterdam in 1696 noemde Selijns Guiliam als een van de vijf predikanten in Nieuw-Nederland, zonder enig aanvullend commentaar. Met de terugkeer naar de Republiek van dominee Dellius in 1699 en de dood van dominee Selijns in 1701 werd Guiliam Bertholf op zijn vijfenveertigste zelfs de senior predikant in de (voormalige) kolonie. Deze rol vervulde hij ook richting nieuwe en veelal jongere predikanten die zich in Nieuw-Nederland vestigden. Bekend is dat deze jongere generatie predikanten Guiliam waardeerden, onder andere om zijn inzet, openheid, vroomheid en gematigdheid. Vooral dit laatste zal de classis van Amsterdam zeer hebben aangesproken. Met de jaren was gebleken dat

Guiliam Bertholf zeker geen orthodoxe puritein was, waarvoor Selijns de classis van Amsterdam had gewaarschuwd, maar eerder een bevlogen en gematigd piëtist, die - ondanks de moeilijke uitgangssituatie - de Nederduitse Gereformeerde Kerk in Noord-Amerika hielp verankeren.

In maart 1724 beëindigde Guiliam Bertholf zijn werkzaamheden als predikant van Acquackanonk en Hackensack, na ruim 40 jaar zich als voorganger en predikant met hart en ziel voor beide gemeenten te hebben ingezet. Hoewel niet geregistreerd, kan uit diverse documenten worden opgemaakt dat hij kort hierna - in 1726 - is overleden. Tijdens zijn ruim 40-jarige verblijf in Nieuw-Nederland had Guiliam vele gereformeerde gemeenten op Manhattan, Long Island, Staten Island en het grensgebied van de huidige staten New York en New Jersey bediend. In dit laatste gebied stichtte hij daarnaast diverse nieuwe gereformeerde gemeenten. Tot op de dag van vandaag kan men zijn nalatenschap hier terugvinden, in de vele nog bestaande Dutch Reformed Churches.

Marinus van Dintel

Verder lezen/bronnen

- Leon van den Broeke, Hans Krabbendam en Dirk Mouw (ed.), 'Transatlantic pieties. Dutch Clergy in Colonial America'. Grand Rapids, W.B. Eerdmans, 2012.
- Paul Brusse en Wijnand Mijnhardt (red.), 'Geschiedenis van Zeeland. Deel II: 1550-1700'. Zwolle: WBOOKS, 2012.
- Lucas Ligtenberg, 'De nieuwe wereld van Peter Stuyvesant: Nederlandse voetsporen in de Verenigde Staten'. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1999.
- Gajus Scheltema, Heleen Westerhuijs en Russell Shorto, 'Exploring historic Dutch New York: New York City, New Jersey, and Delaware'. New York: Museum of the City of New York, 2011.
- www.zeeuwseankers.nl, verhalen 'Gereformeerde vernieuwers in Zeeland' en 'Voetianen en coccejansen'.

Afbeelding
Detail van een achttiende-
eeuwse grafzerk op de
begraafplaats van
Sleepy Hollow.

Open Monumentendag

Zaterdag 14 september 2019 - 10.00-17.00
Looierssingel 2 Middelburg

Rondleidingen - klimwand - bottenpuzzel - taxateur - lezingen
Kijk voor het programma op www.erfgoedzeeland.nl/omd-2019

Beschermen
Benutten
Beleven

Zeeuwse erfgoedlijnen

Afbeelding
Boerderij Land- en
Zeezicht in Kamperland.
Erfgoedlijn Zwarte
schuren en stoere
paarden | bron:
beeldbank.zeeland.nl,
foto Ben Biondina.

In het najaar worden de negen Zeeuwse erfgoedlijnen gepresenteerd. Ze moeten helpen om het Zeeuwse verleden dichterbij de inwoners en gasten van Zeeland te brengen en hen een unieke en waardevolle beleving te bezorgen.

De verhaallijnen rond het erfgoed van Zeeland zijn bedoeld om focus en samenhang aan te brengen in het grote aanbod van verhalen over Zeeland. De erfgoedlijnen worden in opdracht van de Provincie Zeeland ontwikkeld door Erfgoed Zeeland in samenwerking met de partners van het samenwerkingsverband Zeeuwse Ankers.

Op in totaal negen bijeenkomsten op diverse plaatsen in de provincie is in november 2018 en april 2019 met vertegenwoordigers van erfgoedinstellingen, toeristische ondernemers, beleidsmakers en bestuurders nagedacht over wat de iconische verhalen van Zeeland zijn en hoe deze verhaallijnen verder ingevuld kunnen worden. De negen gepresenteerde erfgoedlijnen konden op grote waardering rekenen, waarna is besloten om met deze negen lijnen door te gaan.

Er verschijnt ook een boekje met de inhoudelijke uitwerking van de negen lijnen. In het boekje is ook een verrassende bijdrage van Foodcurators opgenomen, waarin zij de erfgoedlijnen vertalen

naar *food* in Zeeland. Deze inbreng van Foodcurators inspireert tot het maken van nieuwe en onverwachte combinaties en vormt de opmaat voor meer van hun creatieve betrokkenheid bij de ontwikkeling van de Zeeuwse erfgoedlijnen.

De erfgoedlijnen worden ook op de website van Zeeuwse Ankers gepubliceerd (zeeuwseankers.nl). Ook gaan we dan met betrokkenen aan de slag om de erfgoedlijnen te vertalen naar een concreet aanbod voor toerisme en vrijetijd. Dat gebeurt fasegewijs, we beginnen met de erfgoedlijnen die tijdens de bijeenkomsten op de meeste bijval konden rekenen: Strijd tegen het water, Sterk Zeeland en Zilt en zoet. De meeste van de aanwezigen gaven aan met deze lijnen aan de slag te willen gaan. We presenteren in deze editie van *Zeeuws Erfgoed* een voorproefje van de negen Zeeuwse erfgoedlijnen.

Marc Kocken, Jeanine Dekker en Jan Kuipers

Afbeelding
Marktplaats in Sint-Maartensdijk met stadhuis en waterpomp. Erfgoedlijn Heren en kerken | bron: beeldbank.zeeland.nl, foto Ben Biondina.

1. Schorren, slikken en polders *Land van overkanten*

De zeearmen maakten Zeeland tot een land van eilanden met elk een eigen karakter. Overigens was het gebied van het huidige Zeeland aanvankelijk helemaal geen land van overkanten. In de prehistorie was het lange tijd één groot getijdegebied van stroomgeulen, zandplaten, slikken en schorren. Met de aanleg van grote, defensieve ringdijken ontstonden de oudste Zeeuwse polders, waaronder Walcheren en Schouwen. Latere bedijkingen waren echte veroveringen op het water. Soms moesten die na een verwoestende stormvloed weer herdijkt worden.

2. Strijd tegen het water *Verdronken en herrezen*

In de loop der eeuwen zijn delen van Zeeland vele malen overspoeld en weer herwonnen op het water. De watersnoodramp van 1953 leeft nog altijd in de Zeeuwse harten. Het was een van de vele vloed die Zeeland hebben getroffen. Sommige veranderden de kaart van Zeeland definitief, zoals de Sint-Felixvloed van 5 november 1530. Het Verdronken Land van Zuid-Beveland getuigt ervan. Maar niet alleen de natuur, ook de mens zelf riep door moernering en militaire inundaties het onheil van overstroming over zich af.

3. Poort naar de wereld *Ondernemen en ontdekken*

Als knooppunt in de overzeese handel en als toevluchtsoord voor migranten keek Zeeland ver over zijn grenzen. De Nehalennia-altaren verwijzen naar de plaats die Zeeland al in de Romeinse tijd in Europese handelsnetwerken innam. Veel later sloegen Zeeuwse kooplieden hun commerciële vleugels over de hele aardbol uit, daarbij met de slavenhandel tevens een beladen reputatie vestigend. Behalve een keur aan goederen kwamen ook vluchtelingen en migranten van uiteenlopend pluimage naar Zeeland. De veelzijdige internationale contacten kleurden het wetenschappelijke en culturele leven.

4. Sterk Zeeland *Strijdtoneel in de delta*

Zeeland is een van de zwaarst verdedigde gebieden in Nederland. De Scheldedelta is in strategisch opzicht belangrijk en Zeeland is bovendien een grensgebied. Al vroeg zijn hier militaire verdedigingswerken opgericht. Het Romeinse castellum in Aardenburg, de vijf ringwalburgen, de mottes en stenen kastelen, de vestingsteden, forten, Staats-Spaanse linies, de Dodendraad en bunkers van de Atlantikwall zijn hier de al dan niet nog zichtbare getuigen van.

Afbeelding
Watertoren in Oostburg.
Erfgoedlijn Nieuw
Zeeland | bron:
www.beeldbank.
zeeland.nl,
foto Felice Buonadonna.

5. Heren en kerken

Macht en geloof

Monumentale dorpen en steden ontleen aan de historische beeld veelal aan de gebouwen die geestelijkheid, adel en regenten hebben opgericht. In de middeleeuwen richtten plaatselijke grondbezitters kerken op, waaromheen dorpen ontstonden. Sommige nederzettingen groeiden uit tot handels- en havenplaatsen met verdedigingswerken, stadsrecht en imposante gebouwen voor bestuur en rechtspraak. Ook werden scholen opgericht en gasthuizen waar armen en ouden van dagen werden verzorgd.

6. Zwarte schuren en stoere paarden

Leven en werken op het platteland

Op de vruchtbare Zeeuwse klei stond het dagelijks leven in het teken van het agrarisch bedrijf: van de schapen op de schorren tot de Zeeuwse tarwe en meekrap. Ambachtelijke bedrijven hadden in de dorpen hun werkplaatsen en - in het geval van hoefsmeden - de karakteristieke travalje voor de deur. Elk dorp - en elke stad - had ook zijn eigen molen. De zwarte gepotdekselde schuur werd karakteristiek voor het Zeeuwse platteland, evenals de streekdrachten en de Zeeuwse trekpaarden.

7. Zilt en zoet

Smaken van Zeeuwse bodem

De lange kustlijn en de grote oppervlakte landbouwgrond maken van Zeeland bij uitstek een productiegebied van eten en drinken. Van oudsher plukte men zeekraal en lamsoor op de schorren en was de visserij een belangrijke sector. Met de teelt van oesters en mosselen zette met name Yerseke zich in de negentiende eeuw op de kaart. Producten van het land kwamen eveneens in de Zeeuwse keuken terecht en ook de ingrediënten die van overzee Zeeland binnenkwamen, verwierven daar een plek. Aan migranten danken we streekgerechten als de bolus en de Groese paptaart. Zeeuwse keuken terecht en ook ingrediënten die van overzee Zeeland binnenkwamen, verwierven daar een plek. Aan migranten danken we streekgerechten als de bolus en de Groese paptaart.

8. Het Zeeuwse licht

De kust ontdekt

De Zeeuwse kust is een bron van vermaak, gezondheid en inspiratie en oefent al eeuwen een grote aantrekkingskracht uit. De stedelijke burgerij ontdekte de duinen en het strand als plaats van plezier en de meest welgestelden lieten op het platteland fraaie buitenplaatsen aanleggen. Aan het eind van de negentiende eeuw streek zelfs Europese adel in Domburg neer. Toeristen en kunstenaars toonden daarna een niet aflatende belangstelling voor de Zeeuwse kust en het land daarachter.

9. Nieuw Zeeland

Moderne bedrijvigheid in een veranderend landschap

Op zoek naar nieuwe bronnen om welvaart en welzijn te verzekeren, investeerde de overheid al in de negentiende eeuw fors in de aanleg van kanalen en spoorlijnen. Vooruitgang werd het toverwoord. Industrie veranderde daarenboven het Zeeuwse panorama, langs het Kanaal Gent-Terneuzen en in het Sloegebied zelfs ingrijpend. Voor het herstel van de schade die de Tweede Wereldoorlog en de watersnoodramp van 1953 hadden veroorzaakt, ging bijna in heel Zeeland het landschap op de schop.

Monumenten van het Zeeuwse slavernijverleden

Afbeelding

De kranslegging van 1 juli 2019 bij het monument op de Balans, met onder andere de burgemeesters van Middelburg en Veere - Harald Bergmann en Rob van der Zwaag - wethouder Reijnierse van Vlissingen en gedeputeerde Anita Pijpelijnk van de Provincie Zeeland. Het gebouw op de achtergrond is de gereconstrueerde Sint Jorisdoelen | Anda van Riet Fotografie.

Zeeland is langdurig betrokken geweest bij de slavenhandel. Zo speelde de provincie een actieve rol binnen de VOC én WIC en werden er legio gebieden gekoloniseerd. Het unieke archief van de Middelburgse Commercie Compagnie (MCC), verantwoordelijk voor vele slaventransporten, werd in 2011 zelfs ingeschreven in het Geheugen van de Wereld-register van UNESCO. Maar ook in de openbare ruimte zijn er talrijke verwijzingen naar het Zeeuwse slavernijverleden!

Dit slavernijverleden is overigens vooral op Walcheren geconcentreerd, in de steden Middelburg en Vlissingen, maar ook in de buitenplaatsen daaromheen. De eerste gedocumenteerde Zeeuwse slavenreis dateert uit 1637. In dat jaar werd een Veers schip uitgerust "om swarten te gaen handelen". Als maritieme provincie is het enerzijds niet verwonderlijk dat Zeeland zo'n grote rol speelde in de koloniale vaart en de slavenhandel, maar anderzijds is de slavenhandel geen onderwerp dat snel geassocieerd wordt met het huidige rustige en toeristische karakter van de provincie. Ook kent

de provincie geen grote groepen migranten die naar dit verleden (kunnen) verwijzen zoals dat bijvoorbeeld in Amsterdam wel gebeurt.

Monument in Middelburg

Toch werd in 2005, ter afsluiting van het Jaar van het Zeeuwse Slavernijverleden, het Zeeuws Slavernijmonument onthuld. Zeeland had hiermee bijna een primeur te pakken, want Middelburg was de tweede stad in Nederland waar een slavernijmonument werd opgericht, na Amsterdam in 2002.

Afbeelding
 Surinaamse dames
 tijdens het Ketu Koti
 Festival op het Abdijplein
 in Middelburg |
 Mieke Wijnen Fotografie.

Middelburg had eigenlijk de eerste stad moeten worden, ware het niet dat Amsterdam daar een stokje voor stak en van mening was dat het eerste (en nationale) monument in de hoofdstad zou moeten komen te staan (in het Oosterpark). Vele jaren later zijn er ook slavernijmonumenten gerealiseerd in Rotterdam (2013) en Hoofddorp (2018) en wordt er in enkele gemeenten een discussie gevoerd over de wenselijkheid van de oprichting van een dergelijk monument (Den Haag, Tilburg).

Hoe dan ook, het door kunstenaar Hedi Bogaers (1956-2006) ontworpen Zeeuwse monument laat vier granieten zuilen zien die voor zwarte en blanke mannen en vrouwen staan, die door een rode ader (bloedlijn) met elkaar verbonden zijn. Sinds de onthulling wordt jaarlijks het slavernijverleden herdacht middels een wake, een openbare herdenking en een feestelijk Ketu Koti-festival ('verbreek de ketenen') op het Abdijplein. Dit jaar was er voor het eerst ook een Ketu Koti-dialoogtafel, waar blank en zwart samenkwamen tijdens een maaltijd.

Eigen handelsonderneming

Vooral de locatie van het monument is historisch van belang. Het ligt op de Balans, precies tussen de Abdij - het politieke hart van de provincie - en het hoofdpakhuis van de voormalige MCC (1720-1889). De MCC was een onderneming die was opgericht door Middelburgse kooplieden en met name in de achttiende eeuw een grote rol speelde in de internationale slavenhandel, het was van

1730 tot 1807 zelfs de belangrijkste bron van inkomsten. Het archief van deze onderneming is uniek en internationaal zeldzaam omdat hierin de administratie over de slavenhandel vrijwel volledig en intact aanwezig is. De directeurs en hoofdparticipanten vergaderden in een zaal in de Sint Jorisdoelen (gebouw gereconstrueerd in 1970). Het laatste slaventransport vond overigens plaats in 1802/1803 en na 1807 begon de MCC een zieltogend bestaan te leiden.

Internationale aandacht

De aandacht voor het slavernijverleden is internationaal aangezwengeld door de UNESCO, die reeds in de jaren 90 begon met het Slavery Route Project om de stilte rondom de Trans-Atlantische slavenhandel te verbreken. In landen als Ghana en Benin heeft het geleid tot aandacht voor de aldaar aanwezige slavenforten en plekken van menselijk lijden. In Nederland heeft deze aandacht uiteindelijk geleid tot het Mapping Slavery-project, waarin verschillende initiatiefnemers zoals de VU en Kosmopolis Utrecht bij elkaar kwamen. Het heeft geresulteerd in verschillende (stads)gidsen over het slavernijverleden. Momenteel wordt er zelfs gewerkt aan een specifieke gids voor Zeeland.

Deze zou na (nog) meer onderzoek moeiteloos gevuld kunnen worden. Zo heeft na de Balans ook het Abdijplein een connectie met het slavernijverleden. In 1596 werden honderd 'Moren' (zwarten) tentoongesteld die waren gevangen genomen op een Portugees schip dat door een

Afbeeldingen vlnr
Het pakhuis van de
MCC aan de Balans in
Middelburg.

'De Bogt van Guinee'
aan het Oosterkerkplein
in Middelburg.

Detail MCC-monogram
met Morenkopje op
het huis van de
opper-equipagemeester
aan de Maisbaai in
Middelburg.

Rotterdamse reder was gekaapt. De kapitein wilde deze gevangenen als slaaf verkopen, maar dit werd verboden door de burgermeester van Middelburg, omdat volgens hem gedoopte christenen niet mochten worden verkocht (en dat waren ze). Ook verwijzen huisnamen van Middelburgse huizen naar de plaatsen waar (slaven)handel werd bedreven, zoals de 'Bocht van Guinee' of de 'Kust van Coromandel'. Het huis van de opper-equipagemeester op de kop van de Maisbaai, de oude VOC-werf, heeft nog een fraai VOC-monogram dat versierd wordt door een bruin gezicht met een gouden tulband.

Lampsinshuis in Vlissingen

Maar Vlissingen speelde feitelijk een nog belangrijkere rol. Een van de belangrijkste monumenten hier is het Lampsinshuis, ofwel het huidige muZEEum. Cornelis Lampsin III (1600-1664) woonde in dit huis en hij was met zijn broer direct betrokken bij de slavenhandel. Zij stelden onder andere Michiel de Ruyter aan als koopman, kaper en handelsagent. De Lampsinbroers hadden twaalf oorlogsschepen in de vaart en voeren op onder andere Suriname en Brazilië. Ook hadden ze het patroonschap over Sint-Maarten en Tobago, dat door hen Nieuw-Walcheren werd gedoopt en waar ze de nederzetting Nieuw-Vlissingen stichtten. Zelfs de Jacobskerk in Vlissingen heeft een rol in dit slavernijverleden. In deze kerk waren veel families actief in de slavernij en de noordwestelijke kapel fungeerde zelfs als suikerpakhuis. Buiten de stad lagen buitenplaatsen als Moesbosch en Der Boede, waarvan de eigenaren plantages hadden in Essequibo, het huidige Guyana (zie ook *Zeeuws Erfgoed*, 3-2017, pag. 10-12).

Groei en welvaart

Dat het Zeeuwse slavernijverleden geen 'klein bier' was, blijkt uit het recente onderzoek van

promovendus en historicus Pepijn Brandon die berekende dat het aandeel van de slavernij landelijk gemiddeld meer dan 5 procent van het Bruto Binnenlands Product bedroeg, waarmee het vergelijkbaar is met het belang van de Rotterdamse haven in de huidige economie. In de maritieme provincies Holland en Zeeland lag dit percentage uiteraard (veel) hoger dan in Utrecht of Overijssel. Bovendien was Zeeland in de tweede helft van de achttiende eeuw verantwoordelijk voor circa 65-70 procent van alle slavenreizen naar de West en was het dé sector die zorgde voor economische groei en welvaart. Maar aan het monumentale karakter van de binnensteden van Middelburg en Vlissingen hangt dus een prijskaartje. Er zal echter nog heel wat water door de Schelde moeten stromen alvorens er voldoende bewustwording is over de Zeeuwse rol in het algemeen en de schaduwzijden van verschillende monumenten in het bijzonder. Voorlopig staat zeeheld Michiel de Ruyter nog stevig op zijn sokkel, maar in tijden van een toenemende kritische reflectie op de vaderlandse geschiedenis is dit geen vanzelfsprekendheid meer. Gelukkig zijn er inmiddels voldoende voorbeelden van erfgoed met meerdere betekenislagen die op respectvolle wijze het verhaal van toen vertellen, maar met de kennis van nu.

David Koren

Verder lezen/bronnen

- Brandon, P., U. Bosma, 'De betekenis van de Atlantische slavernij voor de Nederlandse economie in de tweede helft van de achttiende eeuw'. In: *TSEG/ Low Countries Journal of Social and Economic History*, 16 (2), 2019, pag. 5-46.
- Emmer, P., *Geschiedenis van de Nederlandse slavenhandel*, Amsterdam: Uitgeverij Nieuw-Amsterdam, 2019.
- Paesie, R., *Geschiedenis van de MCC. Opkomst, bloei en ondergang*, Zutphen: Walburg Pers, 2014.
- Hondius, D., N. Jouwe, D. Stam, J. Tosch, *Gids Slavernijverleden Nederland / The Netherlands Slavery Heritage Guide*, Volendam: LM Publishers, 2019.
- www.stichtingmonumentmiddelfburg.nl
- www.zeeuwseankers.nl

Afbeelding
Vanuit het torentje op het
Lampsinshuis konden de
gebroeders Lampsin
hun schepen weg zien
varen naar het Caraïbische
eiland Tobago, dat in de
zeventiende eeuw onder de
naam Nieuw-Walcheren een
Zeeuwse kolonie werd en waarvan
de hoofdstad Nieuw-Vlissingen was.

Afbeelding
Duitse militaire kolonne
op de Sloedam | bron:
www.oorlogzeeland.nl

Slag om de Schelde

Hulp van het verzet

Het Zeeuwse verzet heeft een betekenisvolle rol gespeeld bij de Slag om de Schelde. Met name in het verminderen van onnodige burgerdoden, door aan de geallieerden door te geven waar zich geen Duitse manschappen meer bevonden. Zeeland had vele spionagegroepen, die de geallieerden van informatie over de Duitse militaire stellingen en troepenbewegingen voorzagen. Bij het doorgeven hiervan was het unieke illegale Zeeuwse zendernetwerk van groot belang. Onderstaand voorbeeld laat zien hoe het verzet onder meer concrete hulp bood.

De Sloedam

Vanuit Noord-Brabant rukten de geallieerden op richting Walcheren. Ze moesten de toen slechts veertig meter brede Sloedam over, waar de Duitsers zich tactisch achter hadden teruggetrokken. Halverwege deze dam hadden de Duitsers met springstof een krater van 1,60 meter diep over de hele breedte geslagen, die vol water stond. Hierdoor konden de geallieerden er niet met hun tanks en kanonnen overheen. De Duitsers hadden zich ingegraven in de dijk, van waaruit ze het vuur openden. Ook bestookten zij de geallieerden van achter hun Muraltmuurtje aan de Walcherse kant met kanonnen en machinegeweren. Door de geslagen krater konden de geallieerden halverwege de smalle dam niet meer vooruit, maar door het heftige vuur ook moeilijk meer achteruit. Er zijn van 31 oktober tot 3 november 1944 vijf aanvallen op de Sloedam geweest. Eerst door de Frans-Canadezen en later door de Schotten.

Operatie Mallard

Pas bij de vijfde aanval, toen de Schotten wadend door het water en af en toe vastzittend in de slikken de overtocht door het Sloe ten zuiden van de dam maakten, lukte het hen deze dam te nemen. Hierdoor konden zij de Duitsers aan de andere kant van de dam ook in de rug aanvallen. De groep van Piet Kloosterman bracht hen op dit idee, zoals vier militairen uit de lokale geallieerde legerleiding later verklaarden. Dat deze Zeeuw een belangrijke rol in het Walcherse verzet speelde, blijkt ook uit een gedeelte van het artikel van Charles Forbes (Frans-Canadese regiment) 'Le Pont Maudit' ('De Vervloekte Dam') in La Citadelle: "Op deze doorwaadbare plaats over de slikken bij de Kraaiert was bij herhaling gewezen door het Zeeuwse verzet, bij monde van de onvergetelijke Pieter Kloosterman uit Nisse. Deze grote verzetsleider had niet alleen de Schotten, maar ook de Brigadestaf van onze bataljons - onder overlegging van duidelijke Duitse stafkaarten die onder de neus van de Duitsers waren weggekaapt - gewaarschuwd vooral niet frontaal over de Dam aan te vallen, maar gebruik te maken van de strook harde kleigrond die bij Nieuwdorp het Sloe als een onzichtbare brug kruiste, als een ware 'Engelenbrug'."

Carla Rus

Verder lezen

- Carla Rus, *Breekbare helden. Het verzet in Zeeland 1940-'44*, Goes 2019.
- Carla Rus, *Zeeland bevrijd! De Slag om de Schelde | september-oktober 1944*, Goes 2019.

Trots op mijn monument

Lang, smal en donker: een pandje met kansen

Al jaren stond het te koop: Oude Haven 17 in Zierikzee, 3 bij 20 meter. Achter de lijstgevel een verouderd kantoorinterieur met systeem-plafonds, een open trap en twee donkere gangen boven elkaar; haast onmogelijk om er een moderne woning van te maken. Echter, wat voor een ander ondenkbaar leek, zag Gerard de Graag als kans.

Juist omdat een goede herbestemming voor dit rijksmonument kansloos leek, lagen er ook mogelijkheden. Het pandje bood potentie voor een innovatieve aanpak en een volledig nieuwe indeling van ruimten. Hoe dit achttiende-eeuwse smalle pandje, gelegen op een toplocatie in Zeeland, te transformeren tot een waardevol onderdeel van de Oude Haven?

Respect voor bouwhistorie

Voor Gerard is het essentieel om "respect te tonen voor wat nog intact is" en de gehavende onderdelen waar mogelijk te gebruiken. De kans van slagen hangt echter af van de ruimte die de gemeente Schouwen-Duiveland wil bieden om het interieur grondig aan te pakken. Hier zijn immers nauwelijks historische elementen meer aanwezig om te behouden. Alleen de schouw van de haard op de eerste verdieping zit er nog in. Binnen de familie is de knowhow aanwezig om van het pand een familiehuis te maken.

Als projectdirecteur was Gerard al betrokken bij diverse grote (inter)nationale bouwprojecten en met de hulp van zijn zoon Tim, een pas afgestudeerde veelbelovende architect, gaat hij de uitdaging aan. Daarbij waren onder andere de uitgangspunten van architect David Chipperfield een inspiratiebron: "Respecteer wat nog intact is, gebruik hetgeen gehavend is, en ontwikkel vernieuwend waar elementen verdwenen zijn."

Afbeelding links
Mieke Wijnen Fotografie

Oog voor sfeer

Wanneer Gerard als bouwkundige door een stad loopt, kijkt hij altijd omhoog. Hoe mooi de gebouwen op de begane grond ook zijn, de ziel van een gebouw, de sfeer van een stad lees je af aan de gevelaanzichten, het geheel. De sfeer van een oud historisch plein bijvoorbeeld is onovertroffen, naar die rustmomenten ben je op zoek als je op vakantie gaat. Wat maakt het voor huidige Nederlandse architecten echter zo moeilijk om een modern plein te creëren met een sfeer waar je direct van kunt houden? Is het de verschraling, het onvermogen van de huidige architectengeneratie, vraagt Gerard zich af. Want echt goede architectuur is tijdloos. Oude Haven 17 is zo'n historisch tijdloos pand en dat werkt inspirerend. Sfeervol is het gebied van de Oude Haven zeker, de ligplaats van de vloot oude schepen in de oude middel-eeuwse haven van Zierikzee. Vanzelfsprekend dat familie De Graag daarvoor gevallen is.

Ruimte voor pioniers

Naast praktische wensen zoals twee slaapkamers, een badkamer, twee toiletten, geen bekrompen ruimtes en toch privacy, bestond bij de familie de wens om vanuit elke ruimte in het huis de zichtlijn te respecteren om de historische relatie met de haven te versterken.

De zoektocht begint echter bij de geschiedenis van het pand, zijn hier aanknopingspunten te vinden die in lijn liggen met de verwachtingen

Afbeelding

Historische beeld van de Oude Haven in de jaren vijftig/zestig van de twintigste eeuw. In het midden het achttiende-eeuwse pijpenlaatsje nr. 17 | collectie Gemeentearchief Schouwen-Duiveland.

Bron

<https://monnee.wordpress.com/>, 'Wat vooraf ging' > 'De jaren in Zierikzee'.

van de familie? Over het adres is weinig concreets te ontdekken. Toch stuitten ze tijdens het historische onderzoek op ene 'Cornelis'. Het is niet moeilijk om een voorstelling te maken bij het volgende gevonden citaat in het kader van dit uitdagende project:

"Wat Cornelis heeft bezielde weten we niet, maar een feit is dat hun tweede dochter Anthonetta in de zomer van 1845 wordt geboren op de Oude Haven 17, in één van de duurste wijken van Zierikzee. Toegegeven: het betreft één van de kleinste huizen in de rij, maar getuigt toch van een zekere hoogmoed om je in dit pand te willen vestigen."

“Echt goede architectuur is tijdloos”

Hoogmoed was het ditmaal zeker niet, eerder de passie van twee creatieve bouwers om van een haast onmogelijk pand een plek van rust, ruimte en ontspanning te maken.

Goed beleid biedt kansen om de wensen van pioniers te ondersteunen en daarbij tegelijkertijd het erfgoed te beschermen. Het unieke ontwerp werd goedgekeurd en het project 20x3 kon van start.

Het project

Tijdens de ontwerpfase staat de daglicht-toetreding centraal om zo de donkere pijpenla te transformeren in ruimtelijke schakels die niet 'hokkerig' mogen overkomen. Hierbij worden de digitale tekeningen uitgewerkt tot een balsahouten model op schaal zodat het ontwerp kan worden bijgeschaafd tot een definitief ontwerp. Volgens Gerard heb je maar één keer de kans om alle details goed te krijgen, en dat begint al bij het ontwerp. Oog voor detail is van belang en voorkomt dat er een soort projectmatige bouwmodus ontstaat. Wanneer je hier een lange hal zou ontwerpen, dan blijft er maar twee meter over voor de verblijfsruimtes, dat is geen optie. Maar die smalle lengte biedt ook kansen: "Waar krijg je de gelegenheid trappen tot zeven meter, of een aanrecht van zes meter, te ontwerpen?" De lengte blijft overal zichtbaar en moet ook doorlopen in de tuin. De eigen inbreng blijft beperkt tot sloopwerk en opruimen, vervolgt Gerard bescheiden. Maar hij meent het beslist.

Natuurlijk zijn er ook concessies gedaan, zoals aan de dikte van het isolatiemateriaal vanwege de beperkte ruimte. Hier spreekt de engte echter in haar voordeel want door het kleine oppervlak aan buitengevels wordt er niet veel energie verbruikt, en blijft het in de zomer betrekkelijk koel. Muren met een onnatuurlijke knik kom je hier niet tegen, dat is met een slimme kunstgreep opgelost. De uiteindelijke uitwerking wordt aan de professionals overgelaten. Door de inbreng van bouwbedrijf Quant en de Saman Groep krijgt de

Afbeelding links

Het gestripte interieur tijdens de beginfase van de verbouwing in 2014 | foto Gerard de Graag.

Afbeelding rechts

De met natuursteen omlijste gevelopening met zicht op de keuken | foto Joep Rutgers.

renovatie een echt Zeeuws karakter. De finishing touch komt onder meer van meubelmaker Casper Rutges, een gelijkgestemde met oog voor detail. De inspecties van de Monumentenwacht zijn ook zeer waardevol door haar kijk vanuit het restauratievak, met veel passie en liefde voor de materie.

Het resultaat

De voorgevel heeft dezelfde uitstraling behouden, en de schuiframen zijn nog gangbaar. Daarachter zijn de ruimtes slim benut, ruim en open. Wanneer je er vertoeft, heb je een comfortabel gevoel van privacy zonder het contact met de Oude Haven te verliezen. De 'verrommelde' achtergevel van het achterhuis oogt nu weer rustig, in lijn met de topgevel van het oorspronkelijke voorhuis. De keuken is de kers op de taart geworden. Het lange aanrecht sluit naadloos aan op de gevelopening naar de tuin. Aan de buitenzijde valt dan weer niet op dat diezelfde gevelopening eigenlijk smaller is dan de ramen van de eerste verdieping. Er is een natuursteenomlijsting toegepast die perfect bij het aanrecht past, maar tegelijk ook de buitengevel uitlijnt. De lange tafel en de bijbehorende lange bank zijn gemaakt van op dosse gezaagd eikenhout. Hierdoor is het bestand tegen de warmte van de radiator die eronder verstopt zit.

Er blijft ook nog wat te wensen over. De achtertuin grenst aan het bouwproject van het voormalige Mondragon. Dit project is in de afrondende fase aangekomen. Nu al is het zichtbaar dat dit de buitenruimte ten goede zal komen. Dit wordt een

typische stadstuin met elementen die de lengte benadrukken, en één of twee terrasjes waar betrekkelijke privacy te vinden is. De achterom is een plezierige bonus. Maar er ligt nog een kans. De nog onbenutte zolderruimte biedt gelegenheid voor één of twee logeerruimtes. Groot is het niet, maar met de juiste ideeën is niets onmogelijk...

Het resultaat mag er zijn, Tim de Graag wordt met het project 20x3 beloond met de Daylight Award 2016, de stad Zierikzee met de herbestemming en opwaardering van een rijksmonument waar zij trots op kan zijn. De familie ten slotte heeft een heerlijk woonhuis dat alle mogelijkheden voor de toekomst biedt.

Ben jij ook zo'n trotse monumenteigenaar?

Laat het de redactie weten!

Wil jij je verhaal delen met de andere lezers van *Zeeuws Erfgoed*, neem dan contact op met de redactie: zeeuws erfgoed@erfgoedzeeland.nl.

Abonnees van de Monumentenwacht die aan de interviewreeks deelnemen, ontvangen voor hun medewerking de professionele portret- en detailfoto die bij hun verhaal worden afgebeeld.

Eerste mbo-leerlingen geslaagd voor keuzemodule Basis Restauratie

Afbeelding

Met het diploma mbo-3 op zak ligt voor de trotse diplomabezitters van het ROC Scalda, schooljaar 2018-2019, een vervolgopleiding in de Restauratie open.

Nadat het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) drie jaar geleden vaststelde dat er te veel opleidingen waren, zijn er in het onderwijs een aantal (kleinere) opleidingen geschrapt. Helaas vielen daar ook de bouwopleidingen mbo-3 Timmeren en Metselen, met uitstroom Restauratie, onder. In Zeeland leidde dit tot een nieuw onderwijsinitiatief, de keuzemodule Basis Restauratie, waarvoor de eerste leerlingen deze zomer geslaagd zijn.

De beslissing van de ministerie van OCW was voor Restauratie Opleidingsprojecten (ROP) een grote teleurstelling. Zeker omdat de markt juist weer herstellende was van de voorgaande crisis, waardoor de vraag naar restauratieleerlingen alleen maar toenam.

Bij het ROP moest daarom snel actie worden ondernomen om in de nabije en verdere toekomst voldoende geschoolde medewerkers voor de restauratiebedrijven op te leiden. Samen met de partners Concreet Onderwijsproducten en Nationaal Centrum voor Erfgoedopleidingen (NCE) zijn hieruit twee mooie alternatieven gekomen: voor mbo-3-leerlingen een keuzemodule Basis Restauratie (Concreet Onderwijsproducten) en als vervolg de mbo-4-opleiding Specialist Restauratie (NCE).

In samenspraak met het bouwonderwijs in Zeeland, ROC Scalda, het opleidingsbedrijf Bouwmensen Zuid-West en het ROP is besloten alle mbo-3-timmer- en -metselleerlingen vanaf het schooljaar 2018-2019 de keuzemodule Basis Restauratie te laten volgen aan het begin van het schooljaar. De module bestaat uit een theoriegedeelte met afsluitend examen en een praktijkexamen. Daarvoor moeten de leerlingen een onderdorpel en een deel van een stijl van een kozijn vervangen.

Alle 23 leerlingen zijn voor de keuzemodule geslaagd. Op 2 juli 2019 ontvingen zij hun diploma bij de gezamenlijke diploma-uitreiking van Scalda en Bouwmensen Zuid-West in Goes.

Afbeelding

Op 22 juni 2019 werd als vijfde in de rij de samenwerkingstentoonstelling geopend bij Museum De Burghse Schoole. Voorzitter van de VMSSD Luitzen Bijlsma nam daarna het woord en benadrukte de unieke samenwerking van de vijf Schouwse musea en het indrukwekkende resultaat | Mieke Wijnen Fotografie.

Een eiland in de frontlinie '44-'45

Het laatste oorlogsjaar van Schouwen-Duiveland

Schouwen-Duiveland lag in het najaar van 1944 in de schaduw van de Slag om de Schelde. Terwijl de rest van Zeeland bevrijd werd, bleef het eiland bezet.

De omstandigheden voor de bevolking waren zwaar, het eiland was al in februari 1944 geïnvacueerd en de bewoners waren grotendeels geëvacueerd. Op 7 mei 1945 werd Schouwen-Duiveland als een van de laatste gebieden in Nederland bevrijd. Het laatste oorlogsjaar heeft diepe sporen nagelaten op het eiland.

De vijf kleinere vrijwilligersmusea op het eiland hebben de handen in elkaar geslagen om de intrigerende verhalen van het laatste oorlogsjaar voor een breed publiek toegankelijk te maken. Museum De Burghse Schoole, het Streek- en landbouwmuseum Goemanszorg, de Brusea, het Brouws Museum en Museumhaven Zeeland hebben de krachten gebundeld. Met de Vereniging Musea van Schouwen-Duiveland

(VMSSD) organiseren ze samen de tentoonstelling met de verhalen van vijf personen uit dit laatste oorlogsjaar.

De vijf musea bieden met deze unieke samenwerking een compleet beeld van het laatste oorlogsjaar op Schouwen-Duiveland. Doordat de tentoonstellingen zijn gebaseerd op persoonlijke verhalen is dit project een mooi voorbeeld van storytelling. De tentoonstellingen in de vijf musea zijn te zien tot en met oktober 2019.

<https://museasd.nl/themajaar>

Jan en de Tien van Renesse

Een diep ingrijpende gebeurtenis in het laatste oorlogsjaar op Schouwen-

Duiveland was de moord op tien verzetsstrijders. Bij een mislukte ontsnappingspoging naar Noord-Beveland werd een groep verzetsmensen gevangengenomen, gemarteld en berecht. De Tien van Renesse werden opgehangen op 10 december 1944 te Renesse, door de Duitse Wehrmacht. Verzetsman Jan Andreas Verhoeff uit

Brouwershaven was een van die tien. Jan had samen met zijn vader Hendrik een schildersbedrijf in Brouwershaven, maar ontwikkelde zich ook tot kunst-

schilder. De tentoonstelling 'Het laatste oorlogsjaar' in het **Brouws Museum** vertelt het verhaal van Jan Verhoeff en de Tien van Renesse.

Janny en de inundatie

Op 12 februari 1944 kwam het bevel om Schouwen-Duiveland te

inunderen. De bezetter wilde op die manier voorkomen dat de geallieerden hier zouden landen. De bevolking moest het eiland voor 5 maart verlaten.

Het merendeel liet huis en haard achter om te voet of met paard en wagen door de winterkou een veilig onderkomen te zoeken. Zo ook Janny Geluk. Zij woonde met haar familie op een boerderij in Capelle, tussen Nieuwerkerk en Zierikzee. Janny zou half februari 1944 in het huwelijk treden met Klaas van

Hoeve. De inundatie en evacuatie van de bevolking zette een streep door de huwelijksplannen. Janny besloot samen met broer Vreek naar de Noordoostpolder te gaan, waar haar Klaas werkzaam was. Na een tocht met paard en wagen en negen dagen vol ontberingen, bereikten ze hun

bestemming. Daar trouwden Janny en Klaas alsnog; het eerste huwelijk in de Noordoostpolder.

In tentoonstelling 'Het laatste oorlogsjaar' in **Streek- en landbouwmuseum Goemanszorg** staan de inundatie en evacuatie en het verhaal van Janny centraal.

Jork en de Zuidvliet

Schouwen-Duiveland was in het laatste oorlogsjaar voor de

bevoorrading afhankelijk van toevoer over de vaarwegen. Voor de begeleiding van transporten over de getijdewateren hadden de Duitsers een aantal schepen in beslag genomen, zoals sleepboten en vissersschepen. Een van de inbeslaggenomen vaartuigen was de veerboot 'Zuidvliet', gebouwd in 1914 door de Provinciale Stoomboot Diensten. De 'Zuidvliet' werd gedurende de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers ingezet als transport-

schip. In december 1944 werd het schip ook ingezet voor het transport van de Tien van Renesse. Aan boord was een elfde slachtoffer aanwezig, de gedeserteerde Armeense soldaat Jork Mikinjan. Hij wist te ontsnappen aan het lot dat de andere tien te wachten stond,

door van boord te springen. Daarna is echter nooit meer iets van Jork vernomen.

In de presentatie van **Museumhaven Zeeland** over 'Het laatste oorlogsjaar' komt het verhaal van Jork en de 'Zuidvliet' terug.

Samuel en de verwoesting

Tijdens het laatste oorlogsjaar lag Bruinisse zwaar onder vuur. De

havens van Zijpe en Bruinisse waren zowel voor het Duitse als het geallieerde leger van strategisch belang.

Op 5 januari werd Bruinisse bijna geheel vernield door een Engels bombardement. Samuel Muller was destijds mossel-schipper in Bruinisse. Vanaf het moment dat het Duitse leger over de Westerschelde teruggedrongen werd en Schouwen-Duiveland in de frontlinie kwam te liggen, heeft Samuel een dagboek bijgehouden.

Zijn dagboek is een goedgeschreven relaas van het laatste oorlogsjaar. Niet alleen van de aangrijpende gebeurtenissen in Bruinisse en omgeving, maar ook van het drama dat

zich 10 december 1944 op Schouwen voltrok met de ophanging van de Tien van Renesse. In de tentoonstelling 'Het laatste oorlogsjaar' in **Brusea** is het originele dagboek van Samuel te zien.

Jochem en de Atlantikwall

In de duinen en bosgebieden van de Kop van Schouwen zijn

resten van betonnen bunkers te vinden. Dit zijn intrigerende sporen van de eens zo machtige verdedigingswerken van de Atlantikwall, die hier door de Duitse bezetters waren aangebracht. De bouw van deze verdedigingswerken kwam in 1942 op stoom.

Bunkercommandant Hans Joachim Lange was leidinggevende van de batterij Westerschouwen, met een omvang van ongeveer 130 bouwwerken.

Bij de bouw van deze verdedigingswerken waren onder meer Armeense soldaten en bewoners van Schouwen-Duiveland betrokken, al dan niet daartoe gedwongen door de bezetter.

In **Museum de Burghse Schoole** is een tentoonstelling ingericht over de bunkers van de Atlantikwall en over bunkercommandant Hans Joachim Lange.

Afbeelding

Kaartbeeld frontlinies in Nederland. Schouwen-Duiveland lag in de schaduw van het geweld van de grote geallieerde offensieven: Operatie Market Garden en de Slag om de Schelde. Na de landing in Normandië was alles erop gericht om de verbindingen naar het hart van Duitsland in bezit te krijgen. De haven van Antwerpen en de bruggen over de Rijn waren van groot belang.

Illustraties VMSD

Spreken West-Zeeuws-Vlaamse scholieren nog dialect?

Zeeuwse scholieren spreken nog nauwelijks dialect; dat is het resultaat van een enquête die op het Zwin College in Oostburg begin 2018 werd ingevuld door ruim vierhonderd leerlingen. De enquête peilde hun taalgebruik en attitudes tegenover dialect.

Op vraag van de reünistenvereniging van de school heeft Veronique De Tier van Erfgoed Zeeland samen met Hans Van de Velde en Wilbert Heeringa van de Fryske Akademy een uitgebreide enquête opgesteld, die via zowel de computer als de smartphone ingevuld kon worden. Het team van de Fryske Akademy zorgde voor de statistische verwerking van de gegevens.

Dankzij de hulp van de rector, de leerkrachten, de reünisten, maar vooral ook de enthousiaste deelname van de leerlingen was het mogelijk te onderzoeken hoe het met het dialectgebruik van de leerlingen in het Zwin College gesteld is.

Middelbare scholieren

De meeste leerlingen hebben de enquête zeer serieus ingevuld. Weinig enquêtes waren onbruikbaar of onbetrouwbaar, wat vrij uitzonderlijk is bij dit type onderzoek. Het onderzoek leverde meer dan vierhonderd bruikbare enquêtes op van leerlingen uit alle jaren en vrijwel alle klassen van de school. De verdeling over jongens en meisjes was nagenoeg gelijk (51% jongens/49% meisjes).

Nog maar weinig dialect

Op de vraag welke taal de leerlingen thuis spreken, antwoordt 14% dat ze een Zeeuws dialect praten in de thuissituatie. 39% zegt Standaardnederlands te praten en 38% spreekt Nederlands met een Zeeuws accent. 7% spreekt thuis een andere taal. De conclusie is helder: de leerlingen van deze Zeeuws-Vlaamse school spreken nog weinig dialect. We gaan ervan uit dat zij vrij representatief zijn voor Zeeuwse jongeren. Het hoogste percentage Zeeuws wordt met de vader gesproken (15%), met de moeder is dat 11%. Uiteraard is hierover zonder verder onderzoek niet veel te zeggen. Het zou kunnen dat bij deze

leerlingen de moeders meer van buiten de regio komen dan de vaders, maar dat weten we niet. In alle gevallen spreken de jongens iets meer dialect met hun ouders dan de meisjes en de jongere leerlingen meer dan hun oudere medeleerlingen.

Met grootouders ligt het dialectgebruik een heel klein beetje lager, maar het daalt nog verder met ooms en tantes (-10%). Misschien wonen die ooms en tantes niet langer, helemaal niet of niet allemaal in Zeeland. Ook hier praten meisjes net iets minder dialect dan jongens en de jongsten iets meer dan de oudsten. Met buurjongens en -meisjes, op de sportclub, in de muziekschool en in de lokale winkels staat het dialect even zwak: minder dan 10%.

Met vrienden en vriendinnen spreken de invullers vooral Standaardnederlands of Nederlands met een Zeeuws accent (samen 85%). Slechts 10% praat dialect in deze situatie. Ook hier zijn het weer de jongere scholieren en de jongens die het meest dialect spreken.

In formele situaties is het dialectgebruik zo goed als verdwenen. Met de huisarts spreekt slechts 3% dialect, meisjes zelfs minder dan 1%.

Bij de tandarts ligt het dialectgebruik nauwelijks hoger (5%).

Dialect met huisdieren

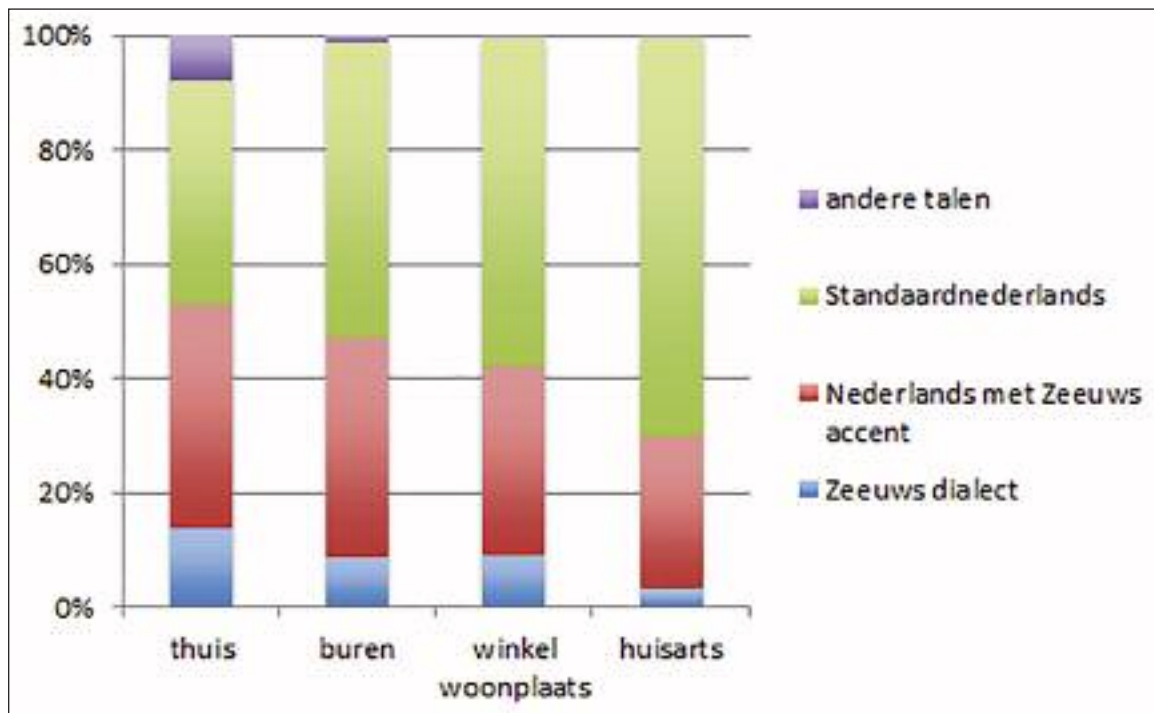
12% zegt dialect te spreken met een huisdier (hond, kat, goudvis, ...), maar opvallend is het verschil tussen jongens en meisjes. 16% van de jongens spreekt dialect met zijn huisdier, bij de meisjes is dat slechts de helft. Het type huisdier is niet onderzocht.

Dialect op school

Met de leraar Nederlands, de leraar wiskunde en de gymleraar wordt weinig dialect gesproken in

Afbeelding

Het dialectgebruik van jongeren thuis, met familie en in de omgeving gaat steeds meer achteruit en wordt vervangen door een tussenvorm (Nederlands met een Zeeuws accent) of het Standaardnederlands | illustratie Fryske Akademy.

en buiten de les (5%), met de praktijkleraar wordt meer dialect gesproken. 11% spreekt Zeeuws met de leerkracht in de praktijkles, waarbij jongens (16%) dat dubbel zo vaak doen als meisjes (7%). Buiten de les spreken vooral de jongens (25%) nog iets meer dialect met de praktijkleraar. Het is niet uitgesloten dat dit effect voor een groot deel veroorzaakt wordt door het taalgebruik van een leerkracht.

Onder elkaar spreken de klasgenoten in bijvoorbeeld de les Nederlands iets meer dialect (7%), met alweer een duidelijk verschil tussen jongens (10%) en meisjes (5%), en een verschil in leeftijd (jongsten 9%, oudsten 2%). Het meest Zeeuws spreken de leerlingen onderling alweer in de praktijkles (15%), waarbij de jongens er uitschieten met 20%. In deze lessen werken de leerlingen wellicht meer en in kleinere groepen samen, wat de hogere cijfers zou kunnen verklaren. Een praktijkles sluit ook meer aan bij een arbeidsomgeving, terwijl theorielessen wat afstandelijker zijn.

Besluit

De leerlingen van het Zwin College gebruiken nog nauwelijks dialect. Dialect staat het sterkst in de thuissituatie, maar elders wordt het nog heel weinig gebruikt. Een uitzondering blijkt de praktijkles te zijn, waar jongens iets meer dan in andere situaties hun Zeeuws nog gebruiken, zowel onder elkaar als met de leerkracht.

In een enquête die in 2006 in heel Zeeland werd verspreid bleek het dialectgebruik bij jongeren niet zo spectaculair laag te zijn in vergelijking met andere dialecten. Maar dit Oostburgse onderzoek, dat natuurlijk op een andere manier is uitgevoerd, geeft net als een onderzoek van de ZBI Planbureau en Bibliotheek van Zeeland uit 2017 aan dat het dialectgebruik steeds meer achteruitgaat.

Uit het onderzoek van 2017 onder ouders van jonge kinderen (en dus niet bij jongeren zelf!) blijkt dat in 2017 bij 28% van de ouders Zeeuws wordt gesproken, minder dan in 2013, toen 31% van de ouders aangaf thuis Zeeuws te praten. In 2005 was dat nog 44%. Dat er weinig dialect wordt gesproken, is trouwens ook de conclusie van Geert Driessen die in 2003 al met vergelijkbare cijfers kwam voor Zeeuwse leerlingen.

Veronique De Tier, Wilbert Heeringa en Hans Van de Velde

Bronnen

- De Tier, V., H. Van de Velde, M. Schrier, J. Swanenberg & T. van de Wijngaard, *Oe praet jiej? Zeeuwen, Brabanders en Limburgers over hun eigen dialecten*. Tijdschrift Zeeland, juni 2008, pag. 53-61.
- De Tier, V., W. Heeringa & H. Van de Velde, *Het dialectgebruik van de leerlingen van het Zwin College in 2018*. Contactblad Reünistenvereniging 98, winter 2018, jg. 52, pag. 15-16.
- Driessen, G., *Ontwikkelingen in het gebruik van streektaal en dialecten in de periode 1995-2003*. ITS, Radboud Universiteit Nijmegen, 2006.
- Schrier, M. & H. Van de Velde, *Dialecten houden stand in Zeeland*. Nehalennia, najaarsnummer 2006, pag. 17-22.
- Zeeuws Planbureau, www.dezb.nl/dam/planbureau/bestanden/jeugd/thuissituatie-factsheet-jeugdmonitor-zeeland.pdf.
- www.zeeuwseankers.nl, verhaal 'Wie spreekt nog Zeeuws?'

Onderzoeksresultaten opgraving Oud-Rilland

*Afbeelding
Onderzoek aan
een houten structuur.*

In opdracht van de Provincie Zeeland heeft Erfgoed Zeeland van februari tot juni 2019 een opgraving uitgevoerd op de slikken ter hoogte van de Dumoulinweg en de Zimmermanweg bij Rilland in de gemeente Reimerswaal. Aanleiding voor dit onderzoek was de voorgenomen aanleg van acht strekdammen op de slikken, waar nog resten van de omgeving van het verdronken dorp Oud-Rilland zichtbaar zijn.

De strekdammen moeten ervoor zorgen dat de huidige erosie van het slikken- en schorregebied stopt en dat tussen de strekdammen opnieuw sediment opslibt, zodat een leefbaar milieu ontstaat voor flora en fauna. Bijkomend voordeel is dat de erosie aan de archeologische resten ook stopt en deze te zijner tijd weer afgedekt zullen zijn met sediment.

Inventariserend veldonderzoek

In 2018 voerde Erfgoed Zeeland al een inventariserend veldonderzoek uit voor de locaties van de strekdammen en de omliggende werkgebieden. Dit onderzoek bestond uit het bestuderen van dronefoto's, een veldverkenning en een verkennend booronderzoek. Het doel van dit onderzoek was het in kaart brengen van archeologische waarden die bedreigd worden door de aanleg van de strekdammen. Binnen het onderzochte gebied zijn verschillende zones herkend met sporen van bewoning. Het zijn resten uit de late middeleeuwen in de vorm van drie van in totaal zes (woon)terpen en een houten constructie. Ook zijn sporen van infrastructuur

aanwezig in de vorm van een verhoogde weg met bermsloten en een grote hoeveelheid (perceel)sloten. Er is een clustering waarneembaar van enkele terpen langs de verhoogde weg. Daarnaast zijn over een groot gebied de sporen van gestructureerde veenwinning zichtbaar.

Opgraving

Een recente sliblaag – niet of nauwelijks aanwezig bij de laagwaterlijn – dekt ofwel kleilagen ofwel een veenlaag af. De top van de kleilagen is waarschijnlijk afgezet na de stormvloed van 1530 en 1532, toen het gebied verdronk. Daaronder ligt ter plaatse van de laatmiddeleeuwse sporen een donkere kleige cultuurlaag. Bij de laagwaterlijn ligt het veen aan het oppervlak of het is licht afgedekt met klei.

In de opgraving is ruim 4.000 vierkante meter aan veenwinningskuilen ingemeten met GPS. Elf kuilen zijn nader onderzocht door middel van een boring om te bepalen hoe diep het veen is afgegraven. De (laatmiddeleeuwse) veenwinningssporen komen ook geclusterd voor, langs vrijwel de gehele laagwaterlijn in het westelijk deel van het

onderzoeksgebied. Ook is er een cluster van meer ongestructureerde veenwinning herkenbaar in het oostelijke deel.

Op de locatie van de houten resten, mogelijk van een gebouw, is al het blootgespoelde constructiehout ingemeten en geborgen. Tussen de platgespoelde houten palen zijn ook resten van vlechtwerk of rietmatten aangetroffen en veenplaggen. Het hout is goed geconserveerd en is gedetermineerd door een houtspecialist, waarbij ook bewerkingssporen zijn vastgesteld. Daarbij is een eikenhouten drempel herkend. Het hout zal met de jaarringen- of de koolstof(-C14)-methode worden gedateerd.

Woonterpen

Twee van de woonterpen zijn door middel van boringen nader onderzocht om de opbouw ervan in kaart te brengen. Bij de ene terp is door natuurlijke erosie in het profiel geen kenmerkende heuvelvorm vastgesteld. Die terp is opgebouwd uit ophooglagen, waarin geen gelaagde opbouw kon worden herkend. Vermoedelijk is de terp in korte tijd opgeworpen. De andere terp bleek geheel uit veen te bestaan en is mogelijk geen woonterp maar een natuurlijke veenbult. Uit een geultje van een derde terp is vondstmateriaal verzameld, zoals aardewerk, baksteen en daktegels en de resten van een molensteen. Van de woonlocaties zelf is niet veel meer bewaard dan het terplichaam, waarvan de top is geërodeerd, met in een enkel geval nog enkele in verband liggende bakstenen die de plaats van de fundering van een gebouw aangeven. Het vondstmateriaal wijst op een datering in de late middeleeuwen.

Weg

De verhoogde weg is eveneens met boringen onderzocht. Uit de boorprofielen is een bol profiel

herkenbaar met een top van klei en veen aan de basis. Onder het profiel van de weg is het veen op een vrij constante diepte aanwezig; aan beide uiteinden is het veen ter plaatse van de berm-slotten deels weggegraven. Op de top van de weg zijn op één locatie met klei gevulde karrensporen aangetroffen, een sterke aanwijzing dat het hier inderdaad om een weg of pad gaat.

Buiten het onderzochte gebied is op de slikken verder een middeleeuws dijklichaam aanwezig met ten westen daarvan nog twee terpen en twee bakstenen funderingen uit de vijftiende eeuw en een grote hoeveelheid resten van houten palen, staken en boomstobben.

In het algemeen is de conserveringstoestand van het aangetroffen vondstmateriaal overwegend goed. Veel sporen en structuren hebben echter sterk te lijden gehad van erosie door getijdewerking en golfslag vanuit de nabijgelegen vaargeul. Zolang de strekdammen nog niet zijn aangelegd, zullen de resten aan verdere erosie onderhevig zijn.

De bewoningssporen zijn enkel aangetroffen in het centrale deel van het plangebied. Naar het noorden toe zijn eventuele resten nog steeds bedekt onder een laag sediment. Naar het zuiden toe hebben de vindplaatsen zeker verder doorgelopen - de kern van het verdronken Oud-Rilland wordt ten zuiden verwacht - maar deze resten zijn door de aanwezigheid van de vaargeul niet meer aanwezig.

De aangetroffen bewoningssporen zijn dus van bewoningsszones die zich vermoedelijk meer langs de uitgangswegen van de oude dorpskern hebben bevonden en kunnen tot de periferie van het dorp worden gerekend.

Visweren

Uit de nieuwe tijd - na de verdrinking van het gebied - zijn in het onderzoeksgebied alleen nog de sporen van een aantal visweren onderzocht. De vangarmen van die visweren, vleuken genaamd, zijn bemonsterd ten behoeve van houtonderzoek en C14-dateringen. De visweren zijn op verschillende locaties binnen het gebied herkend, waarbij in enkele gevallen sprake is van een cluster.

Hans Jongepier, Robert van Dierendonck en Marijn van de Glind

Bron

- Dierendonck, R.M. van, M. van de Glind & J. Jongepier 2019: *Verdronken Cultuurlandschap. Rilland-Dumoulinweg, gemeente Reimerswaal. Inventariserend Veldonderzoek-Overig: orthofotografie, verkennend booronderzoek en oppervlaktekartering, Middelburg (Erfgoedrapporten Zeeland, 7).*

Afbeelding
Veenwinningskuilen op de slikken bij Rilland.

Afbeelding
Houten drempel van een houten structuur / foto S. Lange, BIAAX Consult, Zaandam.

ERFGOEDallerlei

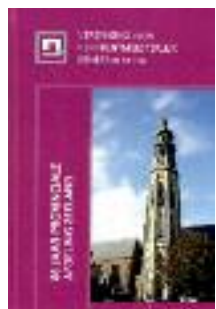
Erfgoed Zeeland kan geen aanvullende informatie verstrekken over de verkoop van verschenen publicaties.

BOEKEN EN EENMALIGE UITGAVEN

Joost Bakker, *Veere*
daar moest je geweest zijn. Veere als nationale en internationale kunstenaarskolonie 1892-1992 (Vlissingen: Uitgeverij Den Boer|De Ruiter, 2019) 335 pag.; ill., foto's, tek., grav. Joost Bakker is

eigenaar van galerie 'De Vier Gemeten' en houdt zich bezig met Zeeuwse kunst uit de periode 1900-1960. Hij was (gast)conservator van talloze tentoonstellingen op Walcheren. Het boek is onderverdeeld in vijf delen. (1) behandelt in alfabetische volgorde de meest bekende Veeristen, zoals Dirk van Gelder, Maurice Góth, Jan Heyse, Dirk Jan Koets, en de familie Vaarzon Morel. In (2) worden de Veerse Joffers behandeld, zoals Claire Bonebakker, Lucie van Dam van Iselt en Ina Rahusen. In beide hoofdstukken wordt in enkele pagina's een biografische schets van de kunstenaars gegeven en een overzicht van hun Veerse werk inclusief bronnen en eindnoten per kunstenaar. Een apart hoofdstuk (3) is gewijd aan de familie Ochs/Oakes, de grondleggers van het Museum Veere. Het Veers Lexicon (4) geeft een overzicht van alle in Veere werkzame kunstenaars van 1850 t/m 2000 - en soms ook daarbuiten. Het geheel wordt afgesloten met een personenindex (5).

Rook Belder, *Luctor et Emergo*
De geschiedenis van de provinciale afdeling Zeeland van de VVK/VKB (1932-2018) (Tholen: Secretariaat Provinciale afdeling Zeeland, 2018) 172 pag.; ill., foto's. Uitgave ter gelegenheid van het 86-jarige

bestaan van de afdeling Zeeland van de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer in de PKN. In kroniekvorm wordt inzicht gegeven in de werkzaamheden en activiteiten sinds de oprichting in 1932. Nadat een aantal kerkgebouwen nader is beschouwd, volgt een hoofdstuk over ontwikkelingen in kerkelijk Zeeland. Daarna volgt opnieuw een opsomming van een reeks kerkgebouwen en hun geschiedenis. Als bijlage is er een overzicht van alle bestuursleden.

Jan C. Blik, *Huisnamen en gevelstenen in Vlissingen*. 16^e-21^e eeuw (Vlissingen: Jan C. Blik, 2019) 123 pag.; ill., foto's; ISBN 978-90-828313-3-7. De auteur beschrijft 176 17de- en 18de-eeuwse huisnamen en 59 gevelstenen in

de stad. Die verwezen naar verre oorden, scheepvaart, dieren, steden en eigenaren. Deze zijn alfabetisch op straatnaam gerangschikt en het betreft zowel historische als hedendaagse namen. Bij elk adres is naast een korte tekst met de geschiedenis van het pand ook een foto, een foto van de archiefbron en een kadastraal kaartje geplaatst. Ook de niet meer bestaande huisnamen zijn vermeld. Bevat negen bijlagen van wijken met plattegronden van de wijknummering.

Jacques Cats, *3x Dert*. *Portret van een fotografenfamilie* (Middelburg: Meulenberg/Jacques Cats, 2019) 119 pag.; ill., foto's. Meer dan een eeuw lang hebben drie generaties van de Vlissingse fotografenfamilie Dert hun

beroep gebruikt voor het vastleggen van hun eigen stad. Cats selecteerde hieruit (op onderwerp) een groot aantal foto's en voorzag deze van begeleidende tekst. Het boek geeft zodoende via fotomateriaal het leven in Vlissingen in de 20ste eeuw goed weer.

Jeanine Dekker (eindred.), *Bewaren of weggooien?* (Middelburg: Zeeuwse Bankers/COVRA, 2019) 47 pag.; ill., foto's. Uitgave ter gelegenheid van het

gelijksnamige symposium gehouden op 13 april 2019 in de COVRA te Borssele, waarbij erfgoedinstellingen debatteerden over behoud en afstoten van materieel en immaterieel erfgoed. Met het thema bewaren of weggooien wordt door veertien auteurs aan de hand van een object uit hun collectie aandacht besteed aan zaken als gekrast glas, bekens, een portretbeeldje, een voorraadkelder, tiendpalen, doodshemden, oude kranten, verdwenen woorden en vakantiefoto's.

Veronica Frenks, *Schilderijen en scheepjes.. mijmeringen aan de kust* (Vlissingen: Ma Plume, 2019) 56 pag.; ill., foto's.

In verhalende, haast romanvorm beschreven zoektocht van een onderzoeker naar de oorsprong en betekenis van twee maritieme schilderijen van het

Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen uit het Zeeuws maritiem muZEEum in Vlissingen, waarbij zowel iconografische als iconologische betekenissen van het afgebeelde langzaam wordt ontdekt. Het midden-17de-eeuwse schilderij van enige schepen voor de rede bij Rammekens blijkt van Porcellis. Het schip voor het havenkanaal van Middelburg blijkt een kaperfregat van de redersfamilie Sautijn dat na 1707 door een anonieme schilder werd vervaardigd.

Edo Hebinck, *Zonen van Westkapelle*. *Adriaan Viruly, Jan Camper, Ed van Elsäcker, als Westkapels drielal* (Ede: Stichting Museum Droom en Geheugen, 2019) 142 pag.; ill., foto's, tek. Dit boek werd geschreven ter

gelegenheid van de inrichting (door Museum Droom en Geheugen) van de tentoonstellingsvitrine Zonen van Westkapelle in het Polderhuis en verscheen in gelimiteerde oplage. Het boek is ingedeeld in twee delen. In 'de Dingen en de Levens' passeren de drie levensverhalen van Viruly, Campert en Elsäcker in Westkapelle de revue, in 'Bijdragende geschiedenissen, voor een wijder zicht' worden aanvullende gegevens vermeld. Het geheel sluit af met eindnoten een nawoord, bronnenlijst en verantwoording van de afbeeldingen.

Katie Heyning, m.m.v. Veronica Frenks (kaders) en **Marianne Gossije** (tekst-redactie), *Van wijs en waan. 250 jaar verzamelen: Zeeuwsch Genootschap 1769-2019* (Zwolle: WBOOKS,

2019) 192 pag.; ill., foto's, grav., tek., krt., plattegr., tab. Uitgave over de verzameling van het KZGW ter gelegenheid van het 250-jarige jubileum, waarin niet het KZGW zelf, maar haar collectie centraal staat. Een encyclopedische verzameling voortgebracht op basis van het Verlichtingsdenken. Heyning bespreekt de verzameling in vijf hoofdstukken, die door Veronica Frenks van losse kaderteksten zijn voorzien. De vijf hoofdstukken omvatten: Een verzameling met twee sporen; Tonen en gebruiken; Verzameling en wetenschap; Veilige haven en Behoud en beheer. Het geheel is zowel fotografisch als tekstueel goed in beeld gebracht. De reikwijdte van de verzameling

is bijzonder groot en omvat fossiele resten, mollusken, opgezette dieren, etnografische objecten, schilderijen, handschriften, boeken en nog veel meer onderzoeksobjecten. Bevat verder een index en colofon.

Anneke Meijering,
*Jazz-café restaurant
Desafinado 25 jaar*
(Middelburg:
Desafinado, 2019)
104 pag.; ill., foto's.
Jubileumboek
met verhalen en
anekdotes van de
eigenaren Renny
en Gré Minnaert van
jazz-café Desafinado,

die deze lieten optekenen door een tekstschrijver. Hierin onder meer aandacht voor de geschiedenis van het pand, de aankoop van het naastgelegen huis de Kaepstander, de rel (of storm in een glas water) door de welstandscommissie over de nieuwe kleur van de gevel, de liefde voor jazz-muziek en onderdelen in het pand met een aparte geschiedenis, zoals de wc-deuren, de muziekkart, de kroonluchter en speciale evenementen.

Fred G. Meijer,
*Franchoy's Ryckhals.
Een Zeeuwse meester
uit de Gouden Eeuw*
(Zwolle: WBooks,
2019) 112 pag.; ill.,
foto's, grav., tek.
De schilder François
Ryckhals werkte
tussen 1630 en 1647
in Middelburg. Er zijn
nog ongeveer 120

schilderijen van hem bekend, vooral met als thema boereninterieurs met dieren, vaatwerk en groenten en soms figuren. Ook schilderde hij landschappen met vee, vissen op het strand en stillevens en soms met een bijbelse context. Dit boek is de catalogus bij de tentoonstelling die tot 29 maart 2020 in het Stadhuis museum in Zierikzee is te zien. De auteur gaat in zes hoofdstukken in op de familiegeschiedenis van Ryckhals, zijn huis, de schilder- en tekenkunst in Middelburg tot 1630, de artiest zelf als tekenaar en schilder, de schilder en David Teniers II en een beschouwing over de schilder door de tijd heen. Het geheel sluit af met een summary. Met noten, afgekorte literatuurlijst en veel afbeeldingen van Ryckhals' werk.

Carla Rus, *Breekbare
helden. Het verzet in
zeeland 1940-44*
(Goes: Paard van
Troje, 2019) 304 pag.;
ill., foto's, krt., tek.,
plattegr. De auteur is
dochter van verzets-
man Jaap Rus (over-
leden in 2019) en zelf
als psychotherapeut
gespecialiseerd in
oorlogstrauma's.

Het boek werd samengesteld op basis van

archiefwerk maar Rus interviewde vooral veel nabestaanden van verzetsmensen en haar vader zelf. De nadruk van de aandacht van het Zeeuwse verzetswerk ligt op Goes en de Bevelanden maar laat ook het dagelijkse leven van de verzetsmensen zien. Na een voorwoord van Gerdi Verbeet en Christ Klep volgen twintig hoofdstukken over onder meer: de opzet van het onderzoek, hoofdpersonen, het begin van de oorlog, ontstaan van de Ordedienst, hulp aan onderduikers, illegale pers, spionage-activiteiten, radiodiensten, het oprollen van de Trouw-groep, overvallen op distributiekantoren, arrestaties, onderduiken, de Slag om de Schelde en de rol van het verzet, de Tien van Renesse, de verwarrende periode na de oorlog en conclusies. Met enkele bijlagen, een beknopt notenapparaat, bronnenlijst, gebruikte afkortingen, illustratie-verantwoording en een persoonsregister.

**Carla Rus, Arend van
der Wel** (redactie),
*Zeeland bevrijd! De
Slag om de Schelde,
september-november
1944* (Goes: Het Paard
van Troje, 2019) 96
pag.; ill., foto's, krt.,
plattegr. Klein boekje
met beknopt
overzicht omtrent de
geallieerde militaire
operaties in Zuid-

Beveland, Zeeuws-Vlaanderen en op
Walcheren in het najaar van 1944.

Paul van der Velde,
*Kornelis Jacobus
Huineman (1886-1952)
Een sociaal bewogen
en bevlogen kunst-
schilder in het voor-
land van Vlaanderen*
(Sint Jansteen: Vortex
(Hulst: Museum
Hulst), 2019) 112 pag.;
ill., foto's, tek.

Monografie van een
deurwaarder en kunstschilder die het zwaar
door industrie getekende Zeeuws-Vlaand-
eren van voor de Tweede Wereldoorlog
vastlegde. Tevens catalogus bij de
gelijknamige tentoonstelling in Hulst (2019).
De auteur gaat eerst in op leven en werk
van Huineman, waarna leermeesters en
invloeden aan bod komen. Daaropvolgend
drie chronologische hoofdstukken, waarvan
de eerste over de periode van de crisis tot
de Tweede Wereldoorlog. Tijdens de oorlog
tekende en schilderde Huineman niet alleen
wat er gebeurde, maar stelde hij zijn gave
ook in dienst van het verzet door affiches te
maken. In het laatste hoofdstuk wordt de
naoorlogse periode behandeld. Huineman
ging in 1952 met pensioen en zou naar
Venezuela emigreren, maar overleed voor
zijn vertrek. In het nawerk volgt een overzicht
van kunstschilders in het voorland van
Vlaanderen, een beknopte lijst met
eindnoten en een overzicht van
tentoonstellingen. Met bronnen en
literatuur en index op persoonsnamen.

*Het Walcherse Rode
Kruis in de Tweede
Wereldoorlog*
(Middelburg: Rode
Kruis Walcheren,
2019) 22 pag.; foto's, tek.
Boekje uitgegeven
ter nagedachtenis
aan alle vrijwilligers
die tijdens de
Tweede Wereld-
oorlog actief zijn

geweest voor het Rode Kruis op Walcheren.
Enkelen raakten daarbij gewond, werden
gefusilleerd kwamen om in een
concentratiekamp of stierven door uitputting
en oorlogsgeweld. In het bijzonder worden
twee leden herdacht: Franciscus Braat en
Wilhelmus Johannes Cornelisse. Daarnaast
worden de verrichtingen van het Rode Kruis
op het eiland Walcheren tussen 1940 en
1944 verteld.

TIJDSCHRIFTEN

**Bulletin Stichting
Oude Zeeuwse
Kerken 80 (april
2019)** G.J. Lepoeter,
'Tekstborden in de
oude Zeeuwse
kerken' (Reformatie;
teksten); Huib Uil,
'François en Pieter
Hemony. Stads-
klokken- en geschut-
gieters in de

Gouden Eeuw' (klokkengieten, kanonnen);
I.H. Vogel-Wessels Boer, 'De noodkerk
van Westkapelle' (wederopbouw);
Arco Willeboordse, 'Maria, het Christuskind
en Sint Jacobus' (Sint-Baafskerk, graven).

Nehalennia. Archeologie, cultuurhistorie, streektaal en volkscultuur van Zeeland en Goeree-Overflakkee 204 (2019)

Arco Willeboordse, 'Heidens of heilig'
(bijgeloof, Aardenburg); Marinus Bierens,
'Een librije in Brouwershaven ontdekt'
(bibliotheekwezen, librije); Jaco Simons,
'Zeeland en Goeree in de wereld. Deel 4,
Midden- en Zuid-Amerika' (kolonialisme);
Jan Midavaine, 'Zouden ze door Toorop
of Mondriaan geschilderd zijn' (Abraham
Gerhardt).

**Zeeland. Tijdschrift
van het Koninklijk
Zeeuwsch
Genootschap der
Wetenschappen
28/2 (2019)**

David van Gelder,
'De wederopbouw
van Middelburg
tijdens de Duitse
bezetting, 1940-1944'
(Tweede Wereldoorlog;
wederopbouw);

Piet Leupen, 'Zeeuwse ambachtsheren'
(ambachtsheerlijkheden).

HEEM- EN OUDHEIDKUNDIGE BLADEN

Nederlandse Genealogische Vereniging afdeling Zeeland

Wij van Zeeland, 2019, 1

Sjaak Hoornick, 'Parenteel van Marinus Pauwe' (slot); Wim van Lieburg, 'Inkwartiering in Yerseke in 1915'; Jan Midavaine, 'Een buitenplaats genaamt Borndal'; Albert Prins, 'Koe in de gang en fietsenstalling'; Willy van Meegen, 'Chr. H. D. Buys Ballot'; Joke de Priester, 'Johannis Leenaerts Leijnse Priester Verstelle'.

Vereniging Stad en Lande van Schouwen-Duiveland

Stad en Lande, 2019, 2

Pieter Telle, 'De wieg van het kusttoerisme in Renesse'; Jeroen Padmos, 'Dreigende sloop van Napoleonschuur Scharendijke'; Jeroen Padmos, 'Wie bin dat noe?'; Ineke van den Broek, 'Maer zullen in een herberghe gaen, daert hem genoeg sal'; Rinus van Langeraad Kzn, 'Het Heerlijck Huys tot Oostersteyn, 's Heerenhof en De Abeelen'; Ineke van den Broek, 'Uut de pepieren'; Jeroen Padmos, 'Schouwen-Duiveland herdenkt zijn oorlogsslachtoffers'.

Heemkundige Kring Walcheren

De Wete, 2019, 2

Ilja Mostert, 'Museumstraat. Kleine geschiedenis van een vergeten straat in Middelburg'; Wilbert Dingemans, 'Ontpacht. Een klein boerenbedrijf op Walcheren tijdens de wederopbouw'; Peter Sijnke, 'Hoog van de toren. De herkomst van de naam Lange Jan'; Leo Faasse, 'Walcherse Weelde'.

Een album voor een burgervader'; Jaco Simons, 'Walcheren van de kaart. Middelburg of Tintamarre?'.

Vereniging Vrienden van het muZeuM en het Gemeentearchief Vlissingen

Den Spiegel, 2019, 2

Aafke Verdonk-Rodenhuis, 'Vlissingen als geboortestad, toneel van onrust en toevluchtshaven'; Ron de Jonge, 'Opgroeien in armetierige rijkdom'; Jaco Simons, 'Geboren te Vlissingen - Gemaakt in Amsterdam'; Jan Kaljouw, 'Vlissingen tijdens de Belgische opstand'; Jules Braat, 'Enkele reis naar Vlissingen'.

Historische Vereniging Arnemuiden

Arnekanken, 2019, 2

Piet Feij, 'Arnemuiden in de tijd van Koning Willem II' (4); Ineke Blik en Leen Schouls, 'Museumbericht'; Gertrude van de Ketterij, 'De wijn die het hart verheugt: Arnemuiden en de wijnhandel in de 14de-16de eeuw'; Joost Adriaanse, 'De bewoners van de Langstraat (z/o) in de vijftiger jaren'; Kees de Ridder, 'Terug in de tijd met Geert en Sjaan van Belzen'; Joost Adriaanse en Rien de Ridder, 'Archeologierubriek'.

Polderhuis Westkapelle

Polderhuisblad, Wasschappels Magazine, april 2019

Jan Kaland, 'De tragedie van Kalba'.

Polderhuisblad, Wasschappels Magazine juni 2019

Jan Kaland, 'De sabel en de kapitein'; Kees Huiszoon, 'Belevenissen van een gids'.

Heemkundige Kring

West-Zeeuws-Vlaanderen

Tijd|Schrift, 2019, 2

Willy Dezutter, 'Pieter de Bruijne (1764-1850) landbouwer-burgemeester en vrijmetselaar uit Sint-Anna ter Muiden'; Cor Scheele, 'Vijf neven in een straffkamp in Wittlich'; André R. Bauwens, 'een foto uit vervlogen dagen'; Geert Stroo, 'Huisnamen in het zeventiende-eeuwse Oostburg'.

Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'

Hulst. Jaarboek 2018-2019

Willy Verschraegen, 'Het cisterciënzer nonnenklooster Ter Haghen'; Richard Lensen, 'De ontwikkeling van het Zaamslagse woonhuis, 1650-1940. Een geïntegreerd bouwhistorisch en historisch onderzoek'; Nathalie de Visser, 'Archeologie in Hulsterambacht. Resultaten van archeologisch onderzoek in het buitengebied en de kernen in de periode 2003-2018'; Marc De Vleeschauwer, 'Sint Janscapelle in Assenederambacht. Een zeer bijzondere archeologische site'; Marc Buise, 'Een zeldzaam "Veldtboek" en "Coeboek"'; Paul de Meijer, 'Jan de Meijer, ooit de rijkste man in Sas van Gent'; Richard Lensen en Wytze Stellingwerf, 'Speurend in kamers, kasten en laden. Twee boedelinventarissen uit het midden van de 18de eeuw uit Zaamslag'.

Bulletin, 2019, 2

Maurice Fruytier, 'Een van onze laatste bevrijders overleden'; Marc Buise, 'De Librije van de St. Willibrordusbasiliek'; Frank Lok, 'De werf "Moed en Trouw" (Paal) wordt "herbouwd"'; Willy Verschraegen, 'Spionage tijdens de Eerste Wereldoorlog'.

UITGELICHT

In *Den Spiegel* (2019, 2) schrijft Jan Kaljouw over 'Vlissingen tijdens de Belgische opstand' (deel 2). Begin november 1830 kwam er een order van koning Willem I dat in verband met de onlusten in de zuidelijke provincies uiterste waakzaamheid geboden was. Er moest vooral goed gelet worden op vreemdelingen en mensen die opruiende gesprekken voerden. De havenmonding werd met een zware ijzeren ketting afgesloten, schippers moesten de nodige papieren bezitten om binnen te komen, verdachte ladingen werden onderzocht en eventuele wapens in beslag genomen.

Lastige Belgen

In de Noordelijke provincies meldden duizenden vrijwilligers zich aan om de lastige 'Belgen' flink de les te lezen, maar vooral in Vlissingen was het enthousiasme voor het leger, de marine en de schutterij groot. In het voorjaar van 1831 kwam prins Frederik der Nederlanden - de tweede zoon van de koning - alle maatregelen die voor versterking van de veste genomen waren, inspecteren. In deze zorgelijke tijden zijn er kennelijk geen dure banketten of feestelijkheden gegeven: de totale kosten van het koninklijk bezoek bedroegen voor de

gemeente zevenentwintig gulden en zevenendertig en een halve cent! Toen in de zomer van 1831 het bevel van de koning kwam om met een groot leger België binnen te vallen, liep de spanning flink op. Het was het begin van de beroemde Tiendaagse Veldtocht.

Dreigende taal

Het conflict dreigde internationale proporties aan te nemen. De grote mogendheden hadden er op aangedrongen om de twee staten tot één geheel te maken. Eindeloze debatten werden gevoerd. De koning wilde geen concessies doen ten opzichte van de landsgrenzen en kreeg de schuld van het mislukken van de onderhandelingen.

De grote landen gingen dreigende taal uitslaan, in Londen zouden twintig oorlogsschepen klaar liggen en aan de Pruisische grens werd een leger paraat gehouden om Nederland binnen te vallen. Tot een aanval is het gelukkig niet gekomen, maar pas in 1839 kwam er een afscheidingsverdrag tot stand: totale scheiding van noord en zuid, eerbiediging van de oude landsgrenzen, verdeling van de staatsschuld en het Scheldeverdrag dat vrije doorvaart waarborgde.

Prins Frederik; olieverf | Publiek domein, bron: *Den Spiegel* 2019-2

UITGELICHT

Het **Jaarboek 2018-2019** van de Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten' uit Hulst begint met een artikel van Willy Verschraegen: 'Het cisterciënzer nonnenklooster Ter Haghen'. Reeds voor 1200 begon op grotere schaal de ontginning van de veengebieden in het huidige Oost-Zeeuws-Vlaanderen; na 1200 raakten ook verschillende cisterciënzerabdijen betrokken bij het ontvenen en in cultuur brengen van de gronden. Binnen de Vier Ambachten heeft bijna 350 jaar het klooster Ter Haghen gelegen, in de huidige Nieuw Beosten Blij Bezuidenpolder. Het klooster is gesticht in 1230 door Walter, heer van Axel, die ook zorgde dat het klooster werd opgenomen in de cisterciënzerorde. Ter Haghen lag aan het riviertje de Blijde (of Blide), ook wel Zoute Vaart genoemd. Gewonnen turf en streekproducten konden zo vervoerd worden naar Zeeland en Gent. Gedurende de gehele periode van hun verblijf in Axelerambacht hebben de nonnen vaak te maken gehad met tegenslag.

Wapenschild van het klooster Ter Haghen | bron: Jaarboek 2018-2019, De Vier Ambachten. Rechts: pagina uit Jaarboek.

Zwarte Dood

Door de stormvloed in 1248, 1262 en 1268 werden de graanschuren weggevaagd en verdrong het vee. Hierdoor waren de landerijen van het klooster grotendeels onvruchtbaar geworden en leden de nonnen veel armoede. In de beruchte jaren van de Zwarte Dood (1348-1351) werd het klooster waarschijnlijk nog gespaard maar in 1355 werd ook Ter Haghen getroffen door de pest: de abdis en een aantal kloosterlingen bezweken aan de epidemie. Tegenslagen en conflicten volgden elkaar op. Toen een buurman - Guy van Gistelle van kasteel De Moere - zijn bastaarddochter tot het klooster wilde laten toetreden, ontstond een burenruzie omdat alleen kinderen uit een wettig huwelijk werden toegelaten. Het gevolg was dat de nonnen allerlei overlast kregen en de korenmolen onbruikbaar werd gemaakt zodat de broodvoorziening stokte.

De Blij(d)e en de Zoute Vaart

De Blijde, ook wel Blijde of Blide genoemd, was een veenriviertje dat vanaf de omgeving Overslag via Axel verder in noordelijke richting stroomde en bij het huidige Terneuzen uitmondde in de Honte. Over de Blijde konden de streekproducten worden aangevoerd naar Zeeland en Gent. Ook de wol uit Engeland en het laken uit Gent passeerden voor een deel via dit riviertje. Aan de Blijde lagen Neusen, Axel, het kasteel van de Muere, het dorp De Moere (het latere Zuiddorpe), het klooster Ter Haghen en Overslag.

De Blijde was een ebstroom, die het overvloedige water afvoerde, en ebstromen hebben de gewoonte zich regelmatig te verleggen binnen een bedding. We zullen hierna zien dat de vaart vanuit Axel in zuidelijke richting in verschillende periodes een andere benaming krijgt: Westvaart, Oostvaart, Nieuwevaart. Als gevolg van de inundaties aan het einde van de 16de eeuw verbreedt en verdiept de vaargul zich en is daarna verzand, opgeslibd en bedijkt. De voormalige ebstroom is als watergang blijven liggen. De huidige Moerspuipolder is in feite de uitgeschuurde en verbrede Blijde en de huidige Moerspuische Watergang is een overblijfsel van het middeleeuwse riviertje de Blijde.

De polders gelegen aan deze vaart danken hun naam aan de Blijde: Beosten Blij Benoordenpolder (dus oost van de Blijde en noord van Axel; in het Axelse dialect: de Bosseblie); Beosten en Bewesten Blijpolder; Oud Beosten Blij Bezuidenpolder en Nieuw Beosten Blij Bezuidenpolder.

Er wordt in de middeleeuwse documenten gesproken van de Oostvaart en de Westvaart. Volgens de interpretatie van Golttschalk¹ liep de Westvaart van Axel naar Terneuzen en de Oostvaart van Zuiddorpe via Moerspui zuidwaarts en sloot bij Moerbeke aan op de Moervaart. Ook De Kraker² spreekt van de Westvaart die in de tweede helft van de 15de eeuw als havenkanaal van Terneuzen via Zoutespui naar Axel liep en

Detail van een kopie van een kaart uit 1542 van het gebied zuid van Axel met daarop de Blijde, komende van Overslag. Verder zijn o.a. daarop aangegeven: Axel, Hof van de Muere, Zuiddorpe, Ter Haghen, Moerspui en de overgangen over de Blijde: Ten Hede en Waermans Hede (Bron: Golttschalk, 'De Vier Ambachten', 258-259).

Platgebrand

De auteur bespreekt alle verschillende activiteiten van het klooster. De Tachtigjarige Oorlog betekende het einde van Ter Haghen. In 1574 werden zowel Axel als het klooster door de Watergeuzen geplunderd en

platgebrand. Toen in 1577 de calvinisten in Gent de macht grepen werd het onmogelijk de katholieke godsdienst openlijk te belijden. Ter Haghen werd opnieuw verwoest en van herstel is het niet meer gekomen.

Meldpunt Erfgoed Zeeland

Via het Meldpunt kun je een melding doen over gebouwd, landschappelijk en archeologisch erfgoed in Zeeland. Het kan gaan over een archeologische vondst of over bedreigd, ondergewaardeerd of onbekend gebouwd of landschappelijk erfgoed.

Alle meldingen worden besproken in het provinciale netwerk Erfgoed en Ruimte. Een archeologische vondst blijft je eigendom, maar moet soms beschikbaar blijven voor nadere bestudering. Dit zal dan gedaan worden door een van de archeologen van Erfgoed Zeeland.

Meer informatie? Kijk op erfgoedzeeland.nl/meldpunt.

MOnuMENTaal

Portret van de Zeeuwse verzetsleider Piet Kloosterman omstreeks 1945. De groep van Kloosterman leverde een belangrijke bijdrage aan Operatie Mallard, de geallieerde verrassingsaanval in de nacht van 2 op 3 november via de slikken van het Sloe | familiearchief Kok-Kloosterman.

